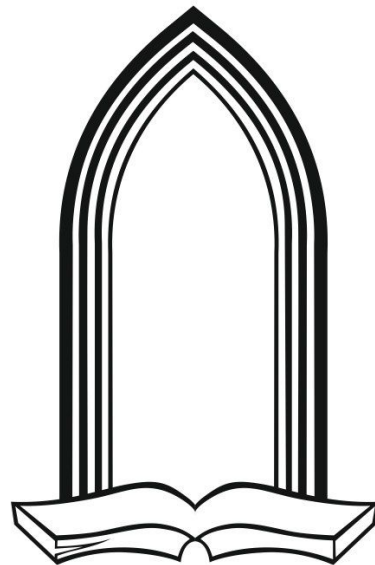

Державний вищий навчальний заклад
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Центр медієвістичних студій

СТУДЕНТСЬКІ ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

9'2017

Івано-Франківськ

*Затверджено до друку
Вченою радою Факультету історії, політології і міжнародних відносин
Державного вищого навчального закладу
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*

Редакційна рада

головний редактор – доктор історичних наук, професор М. В. Кугутяк (Івано-Франківськ)
відповідальний секретар – доктор історичних наук, професор М. М. Волощук (Івано-Франківськ)

Редакційна колегія

доктор історичних наук, професор Л. В. Войтович (м. Львів)
кандидат історичних наук, доцент В. З. Дебенко (м. Івано-Франківськ)
кандидат історичних наук, доцент Ю. Л. Довган (м. Івано-Франківськ)
кандидат історичних наук (PhD) В. М. Нагірний (м. Краків, Польща)
доктор історичних наук, професор І. Я. Райківський (м. Івано-Франківськ)
кандидат історичних наук, доцент О. М. Ферков (м. Ужгород)
аспірант IV курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Ірина Тимар
аспірант II курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Андрій Носенко
магістрант I курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Остап Кардаш
студентка III курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Мар'яна Федорчак
студентка III курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Ірина Сапіга
студентка II курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Марія Веркалець

Переклади та філологічна редакція

доктор історичних наук, професор М. М. Волощук (Івано-Франківськ)
співробітник Навчально-наукового центру дослідження історії українського національно-визвольного руху імені професора О. Ю. Карпенка Факультету історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» Галина Пославська

Адреса редакційної ради

76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»
Тел.: +30342-59-61-03

Студентські історичні зошити 2017. Вип. 9.

У збірнику вміщено студентські статті, присвячені різноманітним питанням вітчизняної і всесвітньої історії, а також інтерв'ю з відомими українськими та зарубіжними вченими. Авторський колектив складають студенти українських та іноземних університетів. Видання адресоване широкому колові читачів, зацікавлених історією рідного краю та зарубіжних держав.

***СТОРІНКИ ЖУРНАЛУ ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ,
А ТОМУ ЇХ ЗМІСТ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ
РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ***

© ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2017
© Факультет історії, політології і міжнародних відносин, 2017
© Центр медієвістичних студій, 2017
© Лілея НВ, 2017

UA ISSN 2412–9054

Переднє слово

Дорогий Читачу, у Твоїх руках дев'ятий випуск «*Студентських історичних зошитів*». Редакційна колегія та видавці раді повідомити, що ініціатива, започаткована ще 2009 р. за тісної і плідної співпраці студентів-істориків і тоді ще молодих учених-викладачів Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника з Ягеллонським університетом у Кракові (Польща) не тільки продовжує своє існування, а й впевнено завойовує нові кола дописувачів та читачів.

Тека авторів статей актуального дев'ятого випуску географічно репрезентована не тільки традиційно Польщею (Краків) і Україною (Галич, Івано-Франківськ, Львів, Ужгород), але й уперше Туреччиною (Стамбул), що, поза сумнівами, вказує на позитивну динаміку розвитку часопису.

Одинадцять студентських статей відображені у трьох традиційних рубриках. «*Проблеми української історії*» познайомлять із описами Гійома Левасера де Боплана військового мистецтва козаків, відкриють нові сторінки історії Сатанівської твердині, наведуть цікаві аспекти культурно-освітньої і наукової діяльності українських емігрантів у Чехо-Словацькій республіці та відтворять повязані з реформатською церквою в перших повоєнних роках на Закарпатті події. «*Studia Mediaevalia*» допоможе Читачеві поринути у фантастичний світ Середньовіччя та висвітлить такі проблеми, як: поширення ересі Пелагія, протистояння між ірландсько-франкським чернецтвом та англосаксонським місіонером, а згодом архієпископом Боніфацієм на тлі християнізації народів так званої «Молодшої Європи» першої половини VIII ст., уявлення давніх скандинавів про Русь та їх відображення у сагах, і нарешті події, що передували виникненню політичного союзу між Московією і Кримом часів Івана III та Менглі Гірея. Рубрика «*Miscellanea*» опише вкрай цікаву мініатюру Розп'яття на сторінках Євангелія від Матвія, котре належало молдовському митрополитові Анастасієві Кримковичу, дозволять дізнатися про підпорядкування у другій чверті XVI ст. чеських і угорських земель австрійській гілці Габсбургів, та насамкінець розкаже про зародження й розвиток кінематографа у Російській імперії.

Вже другий рік поспіль «*Студентські історичні зошити*» пропонують свіжу рубрику «*Інтерв'ю з істориком*», гостем котрої тепер став доцент кафедри історіографії і джерелознавства Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» Юрій Довган.

Завдяки діяльності Центру медієвістичних студій, що впродовж усього року активно запрошував відомих у Центрально-Східній Європі істориків та археологів для читання відкритих лекцій, а також проведень на його базі та на базі Національного заповідника «*Давній Галич*» 25–27 травня 2017 р. Міжнародної наукової конференції серії *Colloquia Russica, Series II* на тему «*Середньовічна Русь: проблеми термінології*», Ірині Сапізі, Мар'яні Федорчак та Марії Веркалець вдалося взяти інтерв'ю у цілої групи авторитетних медієвістів. Своім досвідом і знаннями зі студентством поділилися Анета Голембьовська-Тобіаш (Плзень, Чехія), Олексій Мартинюк (Мінськ, Білорусь) та Дюра Гарді (Новий Сад, Сербія).

Насамкінець, Читача чекає рубрика «Наукова хроніка», де з-під майстерного пера Ірини Тимар вийшов звіт із VII-ї Міжнародної наукової конференції *Colloquia Russica, Series I* «Русь і світ кочівників (друга половина IX–XVI ст.)», що відбулася 23–26 листопада 2016 р. на базі Філософського факультету Західночеського університету в місті Пльзень (Чехія). Натомість, Ірина Сапіга свій огляд присвятила вже згаданій Міжнародній науковій конференції *Colloquia Russica, Series II* «Середньовічна Русь: проблеми термінології» (25–27 травня 2017 р., Івано-Франківськ – Галич, Україна).

Щиро сподіваємося, що праця авторів та редакційної колегії з підготовки цього випуску «Студентських історичних зошитів» знайде належний інтерес та оцінку серед студентського й викладацького колективів українських та зарубіжних вузів.

Редколегія

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

УДК 930.2 (477) «17»

Каміль Качор (Краків, Польща)

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО КОЗАКІВ В ОПИСІ ГІЙОМА ЛЕВАСЕРА ДЕ БОПЛАНА

У статті на основі інформації, поданої французьким військовим інженером Гійомом (Вільгельмом) Левасером де Бопланом у його «Описі України» відображено козацьке військове мистецтво середини XVII ст. Аналіз твору автора дає можливість відтворити озброєння і військовий устрій козаків, способи ведення війських дій, головню сухопутних та морських походів. Дані французького інженера дозволяють також з'ясувати уявлення іноземців про українське козацтво в середині XVII ст.

Ключові слова: *козаки, Запорозжжя, Гійом (Вільгельм) Левасер де Боплан, військове мистецтво.*

Маркіз Гійом Левасер де Боплан, відомий також як Вільгельм де Боплан (1600–1675)¹, був французьким військовим інженером². Місце його народження невідоме. Як одну із версій польський дослідник Збігнев Вуйцік пропонує містечко Д'еп у Нормандії³. «Пригода» Боплана з Річчю Посполитою почалася 1630 р. в часи правління короля Сигізмунда III Вази⁴. Близько 1632 р. як придворний інженер він керував інженерними роботами на південно-східних околицях країни. Метою його діяльності було спорудження фортеці Кодак, Новий Конєцполь і Кременчук, а також ремонт зведених раніше укріплень Бара та Бродів⁵. Де Боплан також брав участь в укладенні Поляницького миру з Московією, який видозмінив кордони з Річчю Посполитою та став відомим завдяки подіям повстання Павлюка⁶. Від близько 1639 р. він розпочав картографічну роботу, завдяки якій постали дуже докладні мапи південно-східних меж Речі Посполитої. Наймовірні краєвиди України та життя її мешканців стали для нього натхненням при написанні книги, присвяченої місцевим мешканцям та їхнім звичаям, відомої під назвою *«Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що простягаються від кордонів Московії до Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн»* (в оригіналі – *«Description de l'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne, Contenuës depuis les confins de la Moscovie, jusques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de vivre et de faire la*

¹ Надалі називатимемо автора Вільгельмом де Бопланом.

² Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy / [pod red. Z. Wójcika]. – Warszawa, 1972. – S. 37.

³ Ibidem. – S. 27.

⁴ Ibidem. – S. 37.

⁵ Ibidem. – S. 38.

⁶ Повстання Павлюка – козацько-селянське заворушення 1637 р., назва котрого походить від імені очільника – Павла Бута (Павлюка).

Guerre. Par le Sieur de Beauplan)), виданої 1651 р.⁷. Наступні перевидання припадають на 1660, 1661 і 1861 рр.⁸. Популярність книги спричинила її переклад 1704 р. англійською, 1780 р. – німецькою, 1822 р. – польською, а 1832 р. – російською⁹. При написанні цієї статті автор опирався на польськомовне видання 1972 р. (Варшава)¹⁰. Найновіший коментований переклад з наразі відомих виданій у Києві 2012 р.¹¹.

Публікація французьким картографом докладних описів, мап і рисунків є вагомим внеском задля пізнання і осягнення життя козаків, а також характеристики південно-східних теренів Речі Посполитої. «*Опис України*» Боплана також важливий з огляду на детально подані ним мапи, які лягли в основу формування майбутньої польської картографії. Вільгельм де Боплан у своїй праці описав також фауну і флору України, життя і звичаї місцевих мешканців. Частина роботи, попри основну увагу козакам, присвячена також Кримському ханству та іншим землям Речі Посполитої.

Попри грандіозний масштаб роботи, автор не надав достатньо місця військовому мистецтву козаків. Втім, навіть мала кількість фрагментів до теми (генеза військового життя козаків, вплив на геополітику краю) є дуже важливою. Насамперед варто звернути увагу на оригінальність іноземної рецепції козацького мистецтва ведення бойових дій, що була невід’ємним атрибутом цієї частини Європи принаймні з кількох причин.

Ще від виникнення козацтво формувалося як мілітарний стан суспільства, який поєднував у собі одразу кілька військових традицій: старопольську, турецьку, татарську і московську. Одразу ж помітно, що запорожці були піхотою, котра, за підтримки різних засобів, могла воювати і перемагати значно чисельнішого суперника. Французький автор зауважив, що попри кепський стан справ у кавалерії, козаки добре освоїли морську справу. Де Боплан звернув увагу на широкий спектр можливостей, якими користувалися запорожці, безсумнівно, як і кожне тогочасне європейське військо. Відтак, надалі, на підставі описів Вільгельма де Боплана, маємо на меті чітко окреслити методи ведення козаками бойових дій, їхнього озброєння і тактики.

Як вище зазначалося, козаки найкраще себе зарекомендували як піхота. Запорозький піхотинець зазвичай мав на озброєнні рушницю, шаблю, запас пороху і куль, хоча, зрозуміло, якість і рівень оснащення кожного відрізнявся. В міру можливості використовували також списи, дротики, чекани, пістолі, коси, кинджали, ятагани й навіть луки¹². Сила козацької піхоти залежала головно від обраної тактики бойових дій з ворогом, незалежно, про кого йшлося – ляха, татарина, турка чи московита. Відповідно моделювалося і бойове шиккування табору в боях на суші, відоме з історії

⁷ Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy... – S. 40.

⁸ Ibidem. – S. 42.

⁹ Ibidem. – S. 44.

¹⁰ Ibidem. – S. 101–168.

¹¹ Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що простягаються від кордонів Московії до Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн / де Боплан Гійом Левассер : [пер. з фран. вид. 1660 р. ; пер. Л. В. Шабанова]. – К., 2012. – 165 с.

¹² Serczyk W. A. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku / W. Serczyk. – Kraków, 2005. – S. 208–210.

від VII ст., коли його вперше застосували хазари у війнах проти арабів¹³. У Європі *табір*, відомий також як *вагенбург*, набув популярності під час гуситських війн¹⁴. Боплан не повідомив, звідки козаки запозичили таку форму ведення бойових дій, але відомо напевне, що не вони стали творцями такого типу «фортифікацій». В «*Описі України*» вміщено короткий фрагмент, із якого довідуємося, що табір – це звичайний віз, за яким козаки ховалися у разі небезпеки, зберігаючи можливість продовжувати марш¹⁵. Як уже згадувалося раніше, навіть у невеликій кількості запорожці залишалися небезпечним суперником, коли воювали за прикриттям табору. Захист, який створювали вози, дозволяв блискуче послуговуватися вогнепальною зброєю проти чисельнішого суперника. Про це, зокрема згадував Боплан у одному з лаконічних записів: «Найкращий вишкіл і найбільше вміння проявляють, воюючи за захистом возів, адже блискуче стріляють з рушниць, котрі є їхнім основним озброєнням, тому чудово боронять свій стан. На морі теж виглядають не найгірше, втім не є надзвичайними в сідлі. Пригадую собі, та й сам те бачив, як заледве 200 польських вершників розгромило 2000 їхніх найкращих. Беззаперечною правдою втім є, що за захистом табору 100 козаків абсолютно не боїться ані тисячі поляків, ані тисячі турків, ані тисячі татарів, і якби вони верхи воювали так само, як пішо, міркую, були б непереможними»¹⁶.

Козацькі табори, маючи один важливий недолік, втім часто були невід’ємним атрибутом повстань. У разі володіння суперником артилерією та з легкістю руйнувала захист, спричиняючи значні втрати серед скупчених у таборі людей. Натомість самі козаки володіли хіба невеликою кількістю фальконетів¹⁷. Про якість форми ведення бойових дій у таборі свідчить його багаторазове використання різними арміями під час різних війн (гетьман Жолкевський під Цецорою¹⁸, шведсько-московські сили під Клушином)¹⁹.

У наведеному фрагменті Боплан звернув увагу на запорозьку кавалерію, яка, по-перше, була нечисельною, по-друге, дуже слабкою, а тому не могла конкурувати з надто швидкими татарськими вершниками на бахматах²⁰ чи польськими гусарами. Але часом запорозькі вершники використовували бойове шикування, відоме як «козацька лава»²¹. За такої тактики вершники формували своєрідний півмісяць глибиною у два-три ряди, вдаряючи так на суперника. Але подібного різновиду побудова не вважалася надто успішною, а тому легко руйнувалася. Відтак коней використовували головно для транспортних потреб, інформування окремих козацьких частин тощо. Козаки постійно

¹³ Nagrodzka – Majchrzyk T. Chazarowie / T. Nagrodzka-Majchrzyk // Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie. – Wrocław, 1975. – S. 441.

¹⁴ Parker G. Historia sztuki wojennej. Od starożytności do czasów współczesnych / G. Parker. – Warszawa, 2008. – S. 109.

¹⁵ Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy... – S. 110.

¹⁶ Ibidem. – S. 110.

¹⁷ У даному разі Боплан описував, радше, не фальконет, а гармату калібром до 35 мм.

¹⁸ Śledziński K. Cecora 1620 / K. Śledziński. – Warszawa, 2007. – S. 157, 161.

¹⁹ Szcześniak R. Kłuszyn 1610 / R. Szcześniak. – Warszawa, 2004. – S. 67.

²⁰ Бахмати – різновид невеликих татарських коней, котрі відзначалися значною фізичною силою, швидкістю та спритністю.

²¹ Romański R. Wojny kozackie. Od Zbaraża do ugody w Perejasławiu / R. Romański. – Warszawa, 2005. – S. 48.

вели спостереження за прилеглими межами аби в разі небезпеки якнайшвидше повідомити про можливий татарський напад. Козацькі відділення перебували на відстані 2–3 миль одне від одного²², нараховуючи лише кілька осіб, завданням котрих було помітити ворога та проінформувати про нього.

Чимало уваги варто присвятити морським кампаніям, скерованим козаками на турецьке узбережжя. Першою невідповідністю в Боплана є час, коли запорожці відправлялися в море. Так, він писав, що «тоді, коли спільно приймають рішення вирушати на війну проти татарів, аби відомстити їм за кривди й нищення [...] зазвичай стається те восени»²³, натомість з іншого фрагмента довідуємося: «Козаки вирушають на море лише після [свята. – Авт.] св. Іоанна, аби повернутися щонайпізніше на початку серпня»²⁴. На наш погляд, автор міг помилитися, об'єднавши дві різні за характером форми військових походів: морський (з метою пограбування турецького узбережжя) і сухопутний (скерований проти татарів задля помсти після їхніх спустошливих набігів). Дослідники, в цілому погоджуються, що походи відбувалися влітку²⁵, хоча іноді траплялися і в іншу пору року.

Спершу слід було ухвалити рішення про виправу. Якщо голосів вистачало, рішення приймав гетьман та військова рада, помилково названа Бопланом «Рудс»²⁶. Якщо козацька рада висловлювала згоду на похід, слід було обрати його керівника, названого отаманом, який користувався тими ж правами, що й гетьман, проте тимчасово. Цікаво, що в оригіналі «*Опису України*» замість слова «отаман» автор вживає слово «*l'Admiral*». Однак зважаючи на відсутність у лексиконі козаків такого поняття, як *адмірал*, керівника їхніх морських експедицій слід називати радше *отаманом*. Далі запорожці користувалися з військової скарбниці, котра водночас слугувала арсеналом, складом награбованого майна та місцем зустрічей. Сюди також сходилися ремісники, зносили будівельний матеріал і необхідне для функціонування козацьких човнів-чайок спорядження.

Чайка – це довжиною біля 20 м, глибиною – біля 4 м, шириною 3,3–4 м козацький човен, котрий запорожці використовували для чорноморських походів (хоча відомі й випадки їхньої появи на Балтиці)²⁷. Докладні розміри чайок навів М. Просак, вважаючи, що човен тоннажністю 20–40 тонн мав розміри від 17,5 до 24,8 м довжини, від 2 до 3,6 м ширини та занурення близько 1,8 м²⁸. Як бачимо, наведені розміри цілком відповідають свідченням Боплана. Етимологія слова «чайка» стосовно бойового човна запорожців до кінця не з'ясована. Станіслав Сарницький писав про козаків, котрі «зачаїлися» в човнах, аби наступної хвилини атакувати суперника²⁹. Натомість український вчений Дмитро Яворницький вважав, що назва «чайка» походить від

²² Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy... – S. 134.

²³ Ibidem. – S. 141.

²⁴ Ibidem. – S. 142.

²⁵ Serczyk W. A. Op. cit. – S. 124–125.

²⁶ Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy... – S. 141.

²⁷ Górski T. Flotylle kozackie w służbie Jagiellonów i Wazów / T. Górski. – Gdańsk, 2003. – S. 140, 174.

²⁸ Prosnak M. Czajka kozacka i jej główne formy konstrukcyjne / M. Prosnak // Nautologia. – Warszawa, 1979. – S. 69–75.

²⁹ Górski T. Op. cit. – S. 111.

татарського слова «чайк», тобто округлої форми човна³⁰. Ну і насамкінець його назву порівнюють із назвою птаха, що, на наш погляд, найменш імовірно. Боплан не пояснює походження цього терміна, бо, мабуть, сам цього не знав. Автор зауважив, що найпопулярнішим будівельним матеріалом для човнів слугували верба та липа³¹, хоча Тадеуш Гурський додавав також лозу, чорну тополю і дуб³². Дошки прибивали цвяхами одну до одної так, щоб вони заходили одна на одну. Насамкінець додаткової стійкості човнові та доведеного вигляду додавало монтування на обох бортах зв'язаного до купи очерету, котрий дозволяв йому функціонувати в разі підтоплення (з тією ж метою чайку смолили). Додатково чайка мала два стерна, які додавали їй маневреності, 15 пар весел та щоглу «на яку витягували погано зроблене вітрило, яким слугували лише за дуже доброї погоди»³³. До спорудження однієї чайки зазвичай залучали 60 чоловік, які після двох тижнів роботи віддавали готовий човен. Відтак немає нічого дивного, що за місяць кількості козаків могло вибудувати 80–100 чайок.

Як, натомість, воювали на чайках та як логістично виглядали козацькі напади на турецьке узбережжя? За Бопланом, після вибору отамана козаки вирушали до гирла Дніпра. У околицях Очакова³⁴ під прикриттям ночі та очеретяних заростей вони минали турецькі позиції, вирушаючи у відкрите море. Подорож до узбережжя Анатолії тривала 36–40 годин³⁵. Під час морських походів між козаками існував закон абсолютної заборони споживання алкоголю³⁶. Якщо котрийсь із учасників кампанії випивав або й навіть мав із собою горілку, за наказом отамана міг бути викинутий за борт. Попри успішне оминання турецьких позицій, козаків нерідко помічали, що спричиняло алярм і змобілізування цілого узбережжя – від Болгарії до Константинополя та аж сягаючи східних берегів Чорного моря. Після наближення до берега наступним кроком козаків була швидка несподівана атака на найближчі міста і села.

До походу посполитий запорожець брав дві рушниці, шаблю, запас куль і шість фунтів пороху³⁷ (завдяки легкому доступу до селітри козаки швидко виготовляли надзвичайної якості порох)³⁸. Човен натомість заповнювався діжками із сухарями, посудинами з кашею з проса, захисним озброєнням – 4–6 фальконетами. Як вказував сам Боплан: «Є то воістину плаваючий Чорним морем козацький обоз, який не боїться нападів на найбільші анатолійські міста»³⁹. Під час атак на сторожі у човнах залишалося чотири особи. Після переможних баталій козаки відпливали до наступного міста і в разі його здобуття та успішного пограбування поверталися додому. Після кожного з таких випадків султан відправляв навздогін свої ескадри, але часто ті самі ставали жертвою абордажу запорожців.

³⁰ Ibidem. – S. 112.

³¹ Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy... – S. 140.

³² Górski T. Op. cit. – S. 113.

³³ Ibidem. – S. 140.

³⁴ Очаків – турецьке місто-фортеця, відоме також під назвою Кара-Кермен.

³⁵ Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy... – S. 142.

³⁶ Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charakter / M. Franz. – Toruń, 2002. – S. 146.

³⁷ Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy... – S. 142.

³⁸ Ibidem. – S. 110.

³⁹ Ibidem. – S. 142.

До сутичок доходило, коли турки наздоганяли козаків, відтак ті намагалися при відступі «тримати сонце» за собою, що обмежувало видимість турецьких воїнів. За годину перед заходом сонця запорожці додавали в темпі, аби вночі несподівано вдарити на турків, котрі втрачали їх з виду вдень та були вражені раптовістю появи під бортами галер у нічну пору. Турецьку сторожу вбивали, а кораблі (після повного пограбування) топили, адже козаки не вміли користуватися настільки громіздкими суднами. Взяті з бортів галер гармати успішно використовувалися у наступних кампаніях⁴⁰. Зазвичай сутички на морі були чимось дуже несподіваним, адже козаки намагалися якнайшвидше повернутися на Запорожжя, а турецькі ескадри – завдати якомога більших втрат, водночас усвідомлюючи свої незначні шанси. Коли козаки мали на своєму боці вітер (чи якщо його взагалі не було), їхні чайки могли з легкістю битися з великими й непереможними галерами. Втім, коли вітер був на боці турків, козаки опинялися у драматичній ситуації. Артилерія ворога завдавала їм таких втрат, що в сутичках могло загинути й до 2/3 екіпажів⁴¹. І хоча Боплан про це не згадував, але ще перед його прибуттям до Речі Посполитої, 1625 р. між турками і козаками в околицях Каракерману відбулася велика морська битва за участю від 300 до 350 чайок⁴². Раптова зміна вітру прискорила рух і маневреність турецьких кораблів, які швидко приступили до обстрілу впевнених у собі козаків. Битва завершилася для запорожців катастрофічно – до берега припливло заледве 30 чайок⁴³. Морські походи були небезпечними, адже навіть втеча з-під носа турецького флоту не означала повного успіху. Як згадував сам Боплан, «[...] біля гирла Борисфену⁴⁴ турки виставляють охорону, маючи намір поквитатися з козаками»⁴⁵. Йдеться про кораблі, артилерію і турецьку піхоту, котра стерегла переправи під Очаковом. Утім козаки вийшли із ситуації, транспортуючи свої чайки 3–4 дні суходолом близько 4 км на схід від Очакова.

Останнім елементом козацького військового мистецтва, вартим уваги, є вибір гетьмана, а також функціонування в лоні козацтва військової адміністрації. Боплан написав про вибори, що відбувалися за участю всіх полковників та старших козаків. Кожен з них голосував за свого кандидата, а перемагав той, хто набрав найбільшу кількість голосів. Якщо ж обраний козацьким братством не хотів прийняти гетьманство через власну неспроможність чи брак компетенції, як писав француз, то його одразу ж страчували⁴⁶. Це повідомлення Боплана поставив під сумнів З. Вуйцік, підкреслюючи, що в козацькій традиції обраний мусів якнайдовше відмовлятися від отримання гетьманської булави, але насамкінець таки приймав. Не відомо жодного випадку вбивства кого-небудь за відмову від гетьманства⁴⁷.

Свого керівника запорожці називали гетьманом. Він мав чимало прав і влади, які, втім, ділив із *козацькою радою*, відомою також як *військова рада*. На жаль, автор

⁴⁰ Franz M. Op. cit. – S. 150.

⁴¹ Karpiński A. Postrach Morza Czarnego. O chadzkach Kozaków na turecki brzeg / A. Karpiński // Sekrety historii Polski. – Warszawa, 2003. – S. 100–101.

⁴² Franz M. Op. cit. – S. 150.

⁴³ Ibidem. – S. 152.

⁴⁴ Борисфен – стара назва ріки Дніпро.

⁴⁵ Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy... – S. 143.

⁴⁶ Ibidem. – S. 139.

⁴⁷ Ibidem. – S. 190.

мовчить про структуру запорозького війська і його очільників. Лише інші джерела нам повідомляють, що на чолі запорожців стояв гетьман, який керував зі старшиною, до складу котрої входили наказний гетьман, два військові осавули, військовий обозний та писар. Нижчий шабель посідали полковники, які за допомогою полкової старшини керували полками. На момент вибуху повстання Хмельницького запорозьке військо налічувало 16 полків, поділених на сотні під керівництвом сотників та сотенної ради. Найнижчим структурним підрозділом козацьких сил був курінь числом від 10 до 40 осіб (на одну сотню припадало й до 30-ти куренів) на чолі з отаманом та курінною радою⁴⁸.

Підсумовуючи, варто відзначити, що через чіткість і лаконічність, опис військового мистецтва козаків Боплана не є надто детальним. Його твір важливий насамперед з погляду рецепції іноземцем функціонування козацтва. Втім автор не ідеалізує запорожців – з одного боку він віддає належне їхній відвазі, мужності й жертвності в боротьбі за християнську віру, але з іншого – окреслює їх віроломними, зрадливими, підступними⁴⁹. Така неузгодженість виникає, наприклад, при описі козаків у праці. Так, француз вказує, що вони працьовиті чудові ремісники, натомість насамкінець підсумовує «[...] що коли йдеться про працю, то нічого іншого не вміють, крім пити і гуляти, а після повернення – ще й з товаришами»⁵⁰. Попри такого роду недоліки, твори Вільгельма де Боплана й Еріка Лясоти залишаються першочерговими джерелами для осягнення реалій життя південно-східних теренів Речі Посполитої, України – від звичаїв та описів тамтешніх мешканців аж до описів козаків і татар.

Based on the information provided by the French military engineer Guillaume (Wilhelm) Lavasser de Boplan in his «Description of Ukraine», the Cossack military art of the middle of the XVIIth century is represented in the article. The analysis of the author's work makes it possible to reproduce the weapons and military structure of the Cossacks, ways of conducting, military operations, mainly land and sea campaigns. The data of the French engineer also allow recreating the representation of foreigners about the Ukrainian Cossacks in the middle of the XVIIth century.

Key words: *Cossacks, Zaporozhzhya, Guillaume (Wilhelm) Lavasser de Boplan, military art.*

⁴⁸ Kroll P. Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / P. Kroll, M. Nagielski, M. Wagner. – Zabrze, 2010. – S. 55.

⁴⁹ Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy... – S. 110.

⁵⁰ Ibidem. – S. 144.

УДК 94 (477.43-22)

Андрій Гусак (Галич – Львів, Україна)

САТАНІВ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

У статті висвітлено історію містечка та замку Сатанів, що над річкою Збруч. Автор детально описує архітектуру пам'ятки національного значення – Сатанівського замку. На основі сучасних досліджень спростовує укорінене у вітчизняній історіографії твердження про наявність у твердині системи подвійних мурів: внутрішніх та зовнішніх.

Ключові слова: Сатанів, Сатанівський замок, Збручанський ідол, Одровонжі, Синявські, Чарторийські, сатанівське міщанство, містобудівна структура.

Територія сучасного селища міського типу Сатанова була заселена ще в часи виокремлення гілки східного слов'янства. Це підтверджують археологічні знахідки знярядь праці, зброї та уламків посуду. Впродовж I–IV ст. н. е. місцеві мешканці вели активну торгівлю хлібом, хутром та медом з Римською імперією. Про це свідчать знахідки карбованих у Фракії римських монет поблизу Сатанова часів римського імператора Марка Антонія, Гордіана III (III ст.)¹.

У IX–XI ст. околиці майбутнього Сатанова заселили східнослов'янські племена – уличі і тиверці, які входили до складу володінь Рюриковичів. Підтвердженням цього слугує виявлена 1848 р. велика кам'яна скульптура слов'янського бога Святовіда (Збручанський ідол).

1362 року великий литовський князь Ольгерд у битві під Синіми Водами на чолі литовсько-руського війська розбив татарів і звільнив Поділля. Власне відтоді Поділля перетворилося на самостійну адміністративно-політичну територію під управлінням князів Корятівичів. Щоб забезпечити отримані від литовського володаря землі від нападів кочівників, вони укріпили Смотрич, Бакоту, Кам'янець, а потім й інші міста. Саме на 1385 р. припадає перша літописна згадка про Сатанів².

У 1393 р. Поділля потрапило під владу польського короля Владислава II Ягайла, який передав його 1395 р. у володіння краківському воєводі Спиткові з Мельштина. Після загибелі останнього 1399 р. край разом із Чернігівсько-Сіверськими землями перейшов Свидригайлові Ольгердовичу.

1404 року Ягайло передав Сатанів і Зінків з околицями Петрові Шафранцю з умовою «жити самому, або через заступника в наших маєтностях і виступати збройно з 6-ма сулицями і 12-ма стрільцями». Український історик М. Грушевський назвав це надання «взірцем особливого надання повного всякими застереженнями»³. Згодом

¹ Соха В. І. Сатанів: Історичний нарис / В. Соха ; [художн. В. Ганжуга, ред. І. Кубицький]. – Хмельницький, 1991. – С. 4.

² Лукин В. 100 єврейських местечек України / В. Лукин, Б. Хаймович. – СПб., 1998. – Вып. 1 : Подолия. – С. 195.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси : у 10 т., 11 кн. / М. Грушевський. – Львів, 1905. – Т. 5. – С. 80.

окреслені володіння викупив великий князь литовський Вітовт Кейстутович, володіючи ними до своєї смерті 1430 р.

У 1431 р. Сатанів з околицями перейшов у володіння подільського (з 1434 р.) і руського (з 1437 р.) воєводи Петра Одровонжа з конфірмацією Владиславом III 1436 і 1440 рр.⁴.

У 1444 р. польський король Владислав III дозволив власникові Сатанова перетворити його на місто, дарувавши поселенню локаційний привілей на магдебурзьке право⁵. Сатанів став містом Польського королівства на південно-західній межі, яка між Руським і Подільським воєводствами тяглася вздовж Збруча. Місто було приватним володінням і майже 100 років (1431–1523 рр.) передавалося у спадок представникам роду Одровонжів, аж поки не помер останній його представник «за мечем». Єдина його дочка Софія вийшла заміж за Яна Кристофа Тарнавського, а після його смерті – за Яна Костку.

Упродовж XVI–XVII ст. стрімко розвивалося сатанівське міщанство, яке прагнуло покращити своє становище. Підтвердженням цього є їхнє прохання до Львівського братства від 1590 р. надати «порядки братські». Ю. Сіцинський вважає, що в даному випадку йшлося про артикули або статут братства. Адже громада міста ухвалила запровадити в себе братські порядки, що свідчить про наявність у Сатанові активної церковної діяльності⁶.

У 1561 р. власники міста Ян Кристоф Тарнавський та його дружина Софія надали пільги новим поселенцям Сатанова, звільнивши їх від усяких податків і повинностей на вісім років, зобов'язали міщан платити щорічний чинш у розмірі 15 грошей та давати медову данину. Через відміну сплати податків та відбудований замок у місто линула людність з інших місцевостей. Так, 1539 р. тут знайшли прихисток утікачі із сусідніх поселень – Городниці, Сквородинців і Перегінки. У 1566 р. король Сигізмунд II Август підтвердив надані пільги й обов'язки міщан⁷. Дочка Софії Тарнавської Катерина вийшла заміж за Адама Єроніма Синявського – воєводу руського з 1576 р., старосту коломийського з 1550 р. Тоді ж Сатанів перейшов у володіння меджибізьких магнатів і належав їм до середини XVIII ст.⁸.

У XVI–XVII ст. місто неодноразово потерпало від нападів татар. Це, зокрема, трапилося 1528 і 1531 рр., після чого грамотою польського короля Сигізмунда I 1532 р. місцевих мешканців було звільнено від сплати податків на 8 років. У 1617 р. і 1618 р. на Сатанів і його околиці татари напали знову. Особливо спустошливим був похід 1617 р., коли велика кількість полонених містян замерзли внаслідок сильних морозів. Як наслідок – власниця міста Катерина Синявська 1641 р. підтвердила привілей Сатанова на магдебурзьке право, у якому йшлося про необхідність та обов'язок жителів власним коштом підтримувати в належному стані фортифікаційні споруди міста. У цехових грамотах натомість йшлося про те, що під час нападу ворога ремісники, котрі живуть на

⁴ Сіцинський Ю. Оборонні замки західного Поділля XIV–XVII ст. Історико-археологічний нарис / Ю. Сіцинський. – К., 1928. – С. 43.

⁵ Соха В. Сатанів... – С. 51.

⁶ Там само. – С. 44.

⁷ Там само. – С. 49.

⁸ Там само. – С. 43.

міській юрисдикції, повинні ставати до оборони міських мурів, а ті, котрі мають замкову юрисдикцію, – до оборони замку.

Розвиток міста ускладнили події Хмельниччини. Впродовж 1648–1649 рр. Сатанів потерпав від нападів військ козацького полковника Максима Кривоноса. У 1651 р. полковник Данило Нечай узяв місто штурмом, ущент спалив його⁹.

Містобудівна структура Сатанова виражалася поєднанням двох головних вузлів оборони – мурів, що починалися від брами, охоплювали місто зі сходу і з'єднувалися із замковими укріпленнями в північній частині поселення¹⁰. Місто мало дві брами з надбрамними баштами – Городоцьку в західній частині і Кам'янецьку в південній. Південна, квадратної форми, в довжину сягала до 11 м і складалася з трьох ярусів, на кожному з яких розташовувалося по декілька амбразур. Міські стіни на півночі з'єднувалися із замковими укріпленнями, утворюючи замкнений простір.

До міських споруд фортечного типу належала й синагога, зведена 1630 р. Чотирикутна у плані споруда, укріплена контрфорсами та увінчана короною аттика, своїм зовнішнім виглядом нагадувала фортецю: товсті (~2 м) стіни, високо розміщені стрілочасті вікна, міцне склепіння, з бійницями в аттику, за яким ховався складчастий дах¹¹.

У 1676 р. армія турецького султана Мехмета IV осадила Сатанів і після облоги здобула його. До 1699 р. місто, як і все Поділля, перебувало під владою Османської імперії. За Карловицьким мирним договором 22 вересня 1699 р. край повернувся до Речі Посполитої, заселявся польськими осадниками, поступово відбудовувалося господарство. Мешканців Сатанова польський король Август II звільнив від усіх податків на вісім років. Утім, 1702 року місто знову зазнало нападу татар.

Однак власники всіляко намагалися повертати життя до міста. Так, дочка Синявського Софія, вийшовши заміж за Августа Чарторийського, змогла вибороти 1744 р. право проводити тут щорічно чотиритижневі ярмарки, затвержені королівським актом¹². На них до Сатанова з'їжджалися купці з усіх закутків Польщі. Найбільшим попитом користувалися мед і віск. Саме на цей час припадає короткочасний економічний розквіт Сатанова. Так, місто почало швидко розвиватися і перетворилося на торговий центр Поділля. Значно зросла і розбагатіла єврейська громада, завдяки чому їй вдалося 1756 р. створити релігійний відлам франкістів, організувавши з'їзди рабинів із двох сусідніх воєводств. 1768 р. під час повстання «Коліївщини» Сатанівський замок укотре зазнав значних руйнувань.

Занепад Речі Посполитої у другій половині XVIII ст. відчувалися й у Сатанові. За першим поділом Польщі 1772 р. місто відійшло Австрії, потрапивши на мапу Йосифинського картографування під керівництвом військового інженера Фрідріха фон Міга за 1779–1783 рр. Другий поділ Польщі 1793 р. затвердив перехід Поділля до

⁹ Лукин В. Указ. соч. – С. 196.

¹⁰ Липа К. Актові книги Сатанівського магістрату: відомості щодо архітектури міста / К. Липа // Архітектурна спадщина України. – К., 1996. – Ч. 2. – Вип. 3. – С. 109.

¹¹ Лукин В. Указ. соч. – С. 195–220; Бойко О. Оборонні синагоги Західної України / О. Бойко // Народознавчі зошити. – Львів, 2000. – Ч. 2. – С. 337–346.

¹² Сіцінський Ю. Приходи и церкви / Ю. Сіцінський // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Камянец-Подольский, 1901. – Вып. IX. – С. 897.

складу Російської імперії, що спричинило втрату комерційних зв'язків, а разом з тим – ринків збуту товарів, поступового зменшення ремісничого виробництва та занепаду міста. Замкові споруди почали поступово руйнуватися. Відбулася також і зміна власника міста. Після тривалого панування магнатів Синявських і Чарторийських, 1831 р. містечко перейшло у підпорядкування державної казни¹³.

Після 1861 р. проводилася індустріалізація Південно-Західного краю Російської імперії. Тут постали численні промислові виробництва: маслобійня та пивоварня, слюсарні майстерні, цегельний завод, на річці Збруч працювали три млини. 1895 року неподалік від замку збудували цукроварню, а на його території звели водозабірну станцію, яка тягнула воду з ріки і подавала на цукроварню. З того часу, внаслідок господарської діяльності, почався період інтенсивної руйнації замкових споруд.

На колишньому передмісті Сатанова, а тепер в окремому селі Сатанівська Слобідка, збереглася зведена 1581 р. церква Святої Трійці, при якій існував монастир. 1707 року монастир став греко-католицьким, а 1793 р. – православним. Про це довідуємося з праці ігумена монастиря василіянина Модеста Сільницького, який упродовж 1770–1793 рр. уклав хроніку обителі¹⁴. Варто також зазначити, що 1899 р. чоловічий Троїцький монастир перетворили на жіночий.

У XVIII ст. в місті було вісім церков: Соборна Воскресіння Господнього в центрі, Благовіщення Пресвятої Богородиці, Преображення Господнього, Святого Юрія, Покрови Пресвятої Богородиці та вже не чинні – Успіння Пресвятої Богородиці, Святого Миколи та Святого Івана Богослова¹⁵. Всі ці сакральні споруди радянська влада знищила в 30-х рр. XX ст.

На плані Сатанова початку XIX ст. зафіксований ще збережений доволі значний відрізок міських укріплень північно-східного прясла – з двома ідентичними на півкруглими в плані баштами та невеликою хвірткою. Одна з них носила назву Губової або Гукової. Західний бік міста, звернений до стрімкого берега Збруча, захищався парканами, що також тяглися до Кам'янецької брами¹⁶.

У містечку в напівзруйнованому вигляді на високому лівому березі Збруча зберігся замок. Його будівельна історія має два періоди розвитку. Перший припадає на кінець XIV – початок XV ст. Відтоді частково збережена одна кругла оборонна башта та рештки земляних валів.

Збережені руїни Сатанівського замку походять з XVI ст., тобто – з другого будівельного етапу. Саме тоді містом володів магнатський рід Синявських. У 1528 та 1531 рр. укріплене поселення зруйнували татари. Особливо спустошливим був останній напад. Після нього польський король Сигізмунд I наказав відбудувати твердиню – поглибити рови, зміцнити оборону, виставити гармати та різного роду озброєння, а також відновити сплату повинностей та податків¹⁷.

¹³ Лукин В Указ. соч. – С. 203.

¹⁴ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / [pod red. F. Sulimierskiego]. – Warszawa, 1889. – Т. 10 : Rukszenice – Sochaczew. – С. 338.

¹⁵ Сіцінський Ю. Приходи и церкви... – С. 897.

¹⁶ Липа К. Актіві книги... – С.110.

¹⁷ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. 10. – С. 337.

Нові господарі Сатанова Синявські, які володіли містом з 1560-х рр., почали модернізацію планувальної структури та розбудову замку. На той час найпередовішою фортифікаційною школою була так звана новоіталійська, визнана найдосконалішою в XVI ст. у Франції, Іспанії, Німеччині ще з 1530-х рр. У другій половині XVI ст. її технології проникли й до Польщі. За канонами цієї школи, зводився новий замок, який разом з оборонними мурами міста творив єдину оборонну систему. В пізніший час міський магістрат влаштував в підземеллях замку в'язницю¹⁸.

У церковних сатанівських грамотах першої чверті XVIII ст. відзначено, що при нападі ворога ремісники, які мешкали на міській юрисдикції, мали брати участь в обороні міста, а ті, що перебували на замковій юрисдикції, – замку.

1722 року, після турецької окупації Поділля 1676–1699 рр., Адам-Миколай Синявський розпочав відбудову сатанівської твердині. Він відновив міські та замкові укріплення, що склалися з кам'яних стін з п'ятьма баштами було поглиблено оборонні рови, побудовано великі льохи і підземелля¹⁹.

У плані замок базований на неправильному п'ятикутнику з наріжними баштами, що значно виступали за лінію мурів. Три збережені башти та одна зруйнована були п'ятикутними, ще одна, також зруйнована, – чотирикутною²⁰. Башти з'єднані між собою оборонними мурами на високих земляних валах, оточених сухими ровами, що підсилювали оборонну здатність усього замку. Наріжники башт вимурувані з тесаних прямокутних білокам'яних блоків. Два нижні яруси мали бійниці. Перекриття, яке не збереглося до нашого часу, вочевидь, діагонально перекривалося балками. Зверху стін північної вежі частково збереглися білокам'яні консолі, що підтримували зруйнований парапет четвертого ярусу. У стіні, яка сполучала північну та західну башти (ближче до північної), збережені чотири віконні прорізи зі скромним білокам'яним обрамуванням. Імовірно, вони належали до цілілого палацового корпусу²¹.

До в'їзної та південної п'ятикутної башти дотичні мури міських укріплень. Біля північної оборонної башти, безпосередньо до північно-західного муру прилягав палацовий комплекс²². З боку міста в замок можна було в'їхати через мурований міст з південного боку замку. Міст опирався на високу аркаду через яр.

Під час другого поділу Польщі 1793 р. Поділля відійшло до Російської імперії. Розвиток військової справи, зокрема артилерії, призвів до втрати середньовічними мурами своєї оборонної актуальності. Їх почали розбирати на будівельні матеріали. На початок XX ст. із п'яти башт оборонного замкового поясу збереглося лише три. Дві інші прослідковувалися на рівні фундаментів. Зі старого замку збереженою була лише кругла одна башта, фрагменти земляних валів і ровів.

У 1924 р. місцева влада вирішила розібрати рештки оборонних споруд замку. Правда, ЦВК України відмінив це рішення і виділив на реставрацію 5 тис. крб. Однак

¹⁸ Лукин В. Указ. соч. – С. 196.

¹⁹ Сіцінський Ю. Приходы и церкви... – С. 896.

²⁰ Липа К. Замок у Сатанові / К. Липа // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд. Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 17.

²¹ Там само. – С. 18.

²² Науково-технічний архів Інституту Укрзахідпроектреставрація, Хм-. Замок в м. Сатанів Хмельницької обл. Екскізнний проект консервації та часткової реставрації.

до реставрації справа так ніколи й не дійшла. В повоєнний час замок продовжували інтенсивно руйнувати. Особливо вирізнявся в цьому Сатанівський цукровий завод, який перетворив замкове подвір'я на склад вапняку, знищив остаточно рештки трьох башт і мурів, оборонні вали й рови. Нині замок перебуває у жалюгідному стані і, якщо не зупинити цього варварства, він зникне назавжди.

Своєрідною є архітектура твердині. Особливу увагу привертають вежі та стіни, зведені зі сланцевого каменю на вапняковому розчині. Наріжники, карнизи, лиштви й одвірки дверей, вікон і бійниць виконані з білого тесаного каменю пісковика, що надає вежам стрункості й елегантності. Червона цегла використана лише в оздобленні. До нашого часу найкраще збереглися укріплення з боку Збруча – мур і дві наріжні башти, східний мур з напіврозваленою баштою і кругла порохова башта на лінії внутрішніх стін. Через територію замку проходив знаменитий Троянів вал. Власне раніше навколо містечка Сатанова височіли мури, які охоплювали містечко й сходилися коло замку, впираючись у його південний бік.

Мури замку донині збережені частково: в деяких місцях їх висота сягає 10,5 м. У південно-східній стороні збережена кругла башта з бійницями. Навколо замкових мурів були облаштовані сухі рови. Лише північно-західна сторона твердині, яка виходила на стрімкий берег Збруча, мала зовнішній оборонний мур. З огляду на те, що ця частина замку з зовнішнього боку виглядала найважче доступною, сухого оборонного рову тут не було. З того ж огляду до північно-західної стіни було побудовано житлове приміщення. Власне з розташувань земляних валів можна гіпотетично передбачити існування ще однієї оборонної башти, очевидно, що також круглої. Місцезнаходження інших оборонних та господарських споруд тогочасного замку важко локалізувати, позаяк нині на території замку знаходяться занедбані споруди Сатанівського цукрового заводу²³.

Залишки оборонних земляних ровів і валів, що прослідковуються сьогодні на території твердині, збережені з тих часів. До нашого часу дійшли три п'ятикутні вежі (XVI ст.), що вціліли до висоти третього ярусу, а також кругла в плані вежа, розміщена окремо. Також частково вціліли фрагменти оборонних валів. До наразі збережених веж належить північна п'ятикутна, поставлена на високому ескарповому цоколі на крутому схилі. Товщина стін – 1,5 м. Перекриття плоске, по діагоналі були укладені балки. Бійниці з розширеними в обидві сторони щоклами, прямокутним світловим прийомом і арковими перемичками. Вікна на третьому ярусі з арочними перемичками. По верху стін третього ярусу, на північно-західному куті, розташовані білокам'яні консолі, які підтримували не вцілілий парапет четвертого ярусу. Під ним декоративний пояс із одного ряду цегли. На фасадах кути башти, починаючи від кута ескарпових стін, складені з білокам'яних блоків. Західна башта, за задумом архітекторів, аналогічна північній. Збережена їх оборонна стіна має два прийоми з білокам'яними лиштвами палацового корпусу, донині не збереглися. Східна башта в руїнах.

Давня кругла вежа збереглася до висоти четвертого ярусу, в діаметрі має 6 м. Товщина кам'яних стін першого ярусу 1,2 м. Перекриття були плоскі по балках. Прямокутні бійниці першого і другого ярусів – з розширеними всередині вежі щоклами,

²³ Там само.

мають білокам'яне облямування²⁴. Збереглися сліди добудованих до вежі оборонних стін товщиною 1,1 м²⁵.

Доволі цікавим є опис замку, складений Ю. Сіцінським 1928 р.: «Сатанівський замок знаходиться на високому пагорбі над річкою Збруч. Захищений природно-непідступними перепонами: омивається водою, болотами та глибокими ямами. За планом п'ятикутний, не зовсім правильної форми; довжина трьох прясел ~105 м, четвертий мур – ~85 м, і п'яте, південне прясло ~65 м. Загальна площа замку складає 1,5 га. Всі кути п'ятикутних мурів зафіксовані наріжними баштами. Донині збереглися башти на рогах, що виходять на Збруч, а також на суміжному куті від сходу. Наземна частина двох наріжних башт з боку міста не збереглася, проглядаються лише їхні фундаменти. В'їзд до замку був у наріжній башті, що виходила на південь з боку містечка, яка, на жаль, не збереглася. Укріплення, що з'єднували башти, – за твердженням Юхима Сіцінського, – були подвійні, тобто склалися з внутрішніх та зовнішніх мурів»²⁶.

Однак К. Липа, переконана, що це не так. Оскільки, якби й існували подвійні мури, то це було б незручно, і зрештою ніяк не підсилювало б обороноздатності замку. Зрештою, автор, акцентує увагу на доцільності зведення нової лінії оборони навколо давнього оборонного ядра, на достатній відстані від нього, про що й свідчить загальна практика²⁷. Це припущення К. Липи підтверджують архітектурно-археологічні розвідки проведені 1990 р. науково-реставраційним інститутом «Укрзахідпроектреставрація», на чолі з І. Андрушко. Результати цих розвідок показують, що, внаслідок пізніших реконструкцій, первісний замок опинився у внутрішньому просторі нового замку. Причому його повністю не знищили, а використовували для посилення обороноздатності з південно-західної, північно-східної та південно-східної сторін.

На цих ділянках оборонна система мала два оборонні рови – зовнішній і внутрішній між новими оборонними стінами і валами. Така планувальна структура фрагментарно збережена досі²⁸. Внутрішні мури стояли на валу і тому були вищими від зовнішніх. Внутрішні вали відокремлювалися від зовнішніх ровом, які також зводилися зовні за мурами. Внутрішні мури не збереглися, тільки подекуди на валах видно їхні сліди. Від сторони твердині, що виходить на Збруч, мури були ординарними, не подвійними, бо тут стрімка гора, і підступ з того боку захищений природою. Вежі, що стояли зовні на кутах замку були чотиристоронні, виходили далеко за лінію мурів і лише одним своїм рогом входили в кут замку. Ширина сторін вежі – близько 8,5 м. Всі вежі були триповерховими, нижній поверх, у яких був значно ширшим від інших двох. На першому поверсі де-не-де були амбразури. Так, на другому – по 4 з кожного зовнішнього боку, а на третьому поверсі – по 2 невеличкі вікна з кожного. З бійниць

²⁴ Липа К. Замок у Сатанові... – С. 17.

²⁵ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог : в 4 т / [гл. редкол. Н. Л. Жариков (гл. ред.) и др.]. – К. : Будівельник, 1986. – Т. 4 : Сумская область, Тернопольская область, Харьковская область, Хмельницкая область, Херсонская область, Хмельницкая область, Черкасская область, Черниговская область, Черновицкая область / [редкол. Г. Н. Логвин (отв. ред.) и др.] 1986. – С. 199.

²⁶ Сіцінський Ю. Оборонні замки західного Поділля XIV–XVII ст. – С. 49.

²⁷ Липа К. Замок у Сатанові... – С. 18.

²⁸ Науково-технічний архів Інституту «Укрзахідпроектреставрації».

можна було вести лобовий і фланговий вогонь, і так утримувати перед собою весь фронт. А коли, все ж, нападникам удавалося зіштовхнути захисників з муру і подолати його, вони потрапляли у глибокий рів. Саме тоді в бій вступала друга лінія захисту – воїни на внутрішніх стінах. Відтак, нападники опинялися у пастці²⁹. Товщина зовнішніх мурів і стін вежі першого поверху сягала 1,5 м, на другому поверсі – 1,2 м, на третьому – 0,8 м. Міжповерхові перекриття веж склалися з дубових помостів на дубових балках, які опиралися на пояси, одержані в результаті різниці товщини стін. Сходи в льохи і вежі споруджували кам'яними. У фортеці було багато підземних приміщень і ходів, виготовлених з каменю і перекритих склепіннями.

Отже, історія Сатанова є цікавою та насиченою. Незважаючи на те, що місто часто змінювало власників, зазнавало інтенсивних нападів татар і турків, у ньому й досі збереглися пам'ятки архітектури національного значення: замок, міська брама та синагога. З-поміж них зараз повністю відреставрованою є лише синагога. Однак Український регіональний спеціалізований науково-реставраційний інститут «Укрзахідпроектреставрація» (м. Львів, Україна) працює над відновленням ще однієї національної пам'ятки – Міської брами.

The article highlights the history of the town and the castle of Sataniv, which stretch over the Zbruch River. The author gives a detailed description of the architectural monument of national importance – Sataniv castle on the basis of modern studies, refutes the statement, which has long been rooted in historiography that the castle had double walls: internal and external.

Key words: *Sataniv, Sataniv castle, Zbruchansky idol, Odrovonzhi, Synyavsky, Czartoryski, townsfolk, town-planning structure.*

²⁹ Соха В. І. Сатанів... – С. 31.

ДОДАТКИ

Рис. 1. Сатанів – містечко Речі Посполитої на карті Йосифінського картографування королівства Галичини і Льодомерії 1779 р.

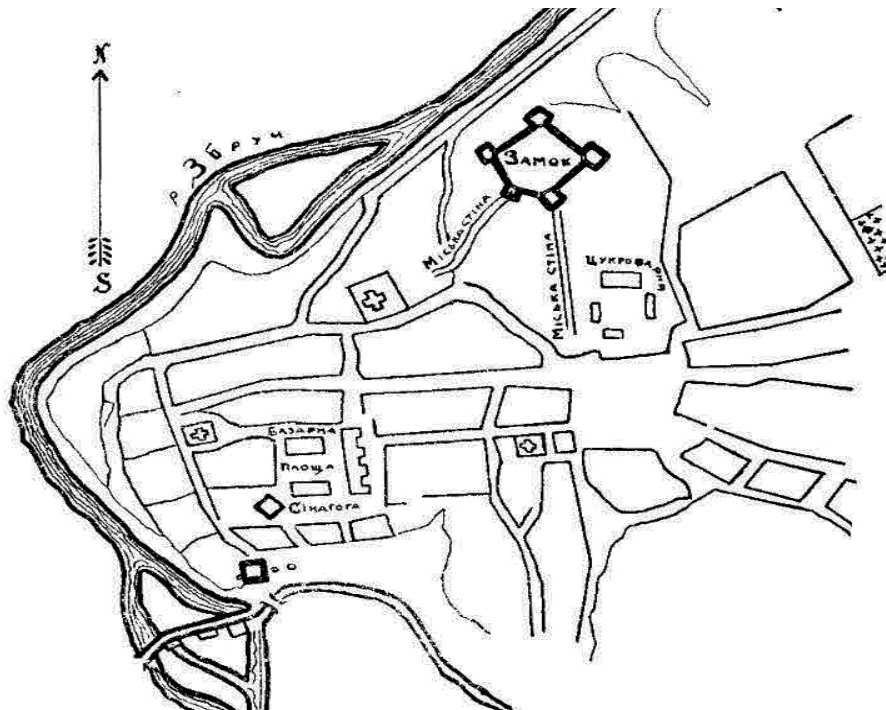

Рис. 2. Ситуаційний план Сатанова.

Рис. 3. Міська брама на тлі Сатанова на акварелі Наполеона Орди (середина XIX ст.).

Рис. 4. Міська брама та синагога на тлі Сатанова. Світлина 1890 р.

Рис. 5. Північно-західне прясло замку. Поштівка 1901 р.

УДК 378(=161.2)-054.72(427.1/.2)

Сагайдачна Катерина (Івано-Франківськ, Україна)

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ У ЧЕХО-СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1918–1939 рр.)

У статті поставлено за мету дослідити культурно-освітню і наукову діяльність українських емігрантів та умов, створених чехо-словацьким урядом для розвитку національного руху в еміграції. Дослідження заповнює прогалину у вивченні діяльності української еміграції в період між двома світовими війнами. Авторка намагалася об'єктивно проаналізувати культурно-освітню і наукову роботу відомих діячів-емігрантів, українських культурно-освітніх установ і навчальних закладів.

Ключові слова: *українська еміграція, Чехо-Словацька Республіка, Український вільний університет, Український високий педагогічний інститут, Українська господарська академія, Українська студія пластичного мистецтва.*

Бурхливі події початку ХХ ст. на українських землях викликали велику хвилю політичної еміграції цивільних і військових осіб, причетних до процесів українського державотворення 1917–1920 рр. Складовою частиною української еміграційної хвилі були викладацькі й наукові кадри, а також досить численне студентство. Найбільша їх кількість осіла в Чехо-Словацькій Республіці (далі – ЧСР), де на той час сформувалися

найкращі умови для розвитку української науки, освіти і культури. Опинившись на чужині, вони намагалися продовжувати як ідейно-політичну боротьбу, так і культурно-освітню роботу. Саме на терені культурно-освітньої праці, як складової розбудови української культури, науки й освіти, досягнення еміграції були найбільш значними. З усіх форм українського культурного процесу за кордоном найуспішніше й творчо виявило себе національне шкільництво. Крім того, було організовано школи грамоти, народні університети, спортивні клуби, бібліотеки, читальні, хори, театральні гуртки. ЧСР набула значення осередку української еміграції через створення там вищих українських шкіл. Головним і важливим завданням вищого україномовного шкільництва було виховання нових кадрів інтелектуальних працівників, які б продовжили розбудову української науки, плекали українське мистецтво і літературу¹.

Варто згадати, передусім, про вищі українські школи. Так, Український вільний університет (далі – УВУ), заснований Союзом українських журналістів і письменників у Відні 1921 р., став хронологічно першою українською «високою школою» за кордоном. Однак через брак коштів фундатори мусили обмежитися заснуванням лише двох факультетів – філософського і правничого, причому філософський поділявся на два відділи: історично-філологічний та природоописний. Перенесення невдовзі УВУ з Відня до Праги, що забезпечило йому тут довгорічне існування, відбулося завдяки прихильному ставленню багатьох тодішніх урядових і академічних чеських кіл, з якими керівництво УВУ в Празі встановило добрі відносини. Святкове відкриття УВУ відбулося в жовтні 1923 р.².

Важливим освітнім закладом була Українська господарська академія (далі – УГА) в Подебрадах. Вона виникла з ініціативи пражського Українського громадського комітету. Академія фактично почала діяти з 22 квітня 1922 р., хоч статут її формально затвердили через кілька тижнів, 16 травня того ж року. Організатори створювали її як трирічну школу, але вже 1924 р. вона стала чотирирічною. У травні 1922 р. Українська господарська академія розташувалася в Подебрадах – невеликому курортному місті, віддаленому від Праги.

Українська господарська академія як приватна «високошкільна» організація політехнічного типу, як за своїм завданням, так і складом була українською високою школою. Новостворена УГА існувала у складі трьох факультетів: 1) агрономічно-лісового (19 кафедр); 2) економічно-кооперативного (20 кафедр); 3) інженерного (20 кафедр). Навчання в УГА для українських студентів було безплатним. Студенти-емігранти, матеріально не забезпечені, навіть одержували від чехо-словацького уряду стипендії. Деяку матеріальну допомогу для незаможних студентів організувала українська громадськість. Українське студентство в УГА організувалося у своїх громадах, гуртках, товариствах, клубах і т. д. Студентські організації реєструвалися, як

¹ Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами / <http://litopys.org.ua/cultur/cult25.htm>

² Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / С. Наріжний – Прага, 1942. – Т. 1. – С. 119–120.

правило, в адміністрації академії. Загальностудентськими об'єднаннями вважалися «Академічна громада» і «Громада студентів»³.

Студенти-українці в академії організували кілька власних осередків за інтересами: 1) Агрономічне товариство; 2) Товариство пасічників; 3) Меліоративний гурток; 4) Товариство українських кооператорів; 5) Спілку українських лісівників; 6) Хімічно-технологічний гурток; 7) Спілку українських гідротехніків і меліораторів. Після закінчення Української господарської академії і складання випускних іспитів слухачі отримували відповідні дипломи і титул інженера. Отже, Українська господарська академія була науковою інституцією, яка за відносно короткий час свого існування (до 1945 р.) дала помітні позитивні результати, ставши поважною «високою» школою, належно упорядкованою і забезпеченою кваліфікованим професорським складом⁴.

Ще одним осередком освіти був Український високий педагогічний інститут імені Михайла Драгоманова у Празі, заснований як вищий педагогічний заклад з дворічним курсом навчання. Інститут мав на меті готувати педагогічні кадри для українських шкіл нижчого типу і для позашкільної освіти серед широких верств українського населення. Святкове відкриття Інституту відбулося 7 липня 1923 р. Заклад виник як дворічна педагогічна школа, але фактично ще перед відкриттям його плани були пристосовані до трьохрічного курсу навчання, а в 1925–1926 навчальному році курс Інституту поширився на повних чотири роки. З цього часу він функціонував як висока педагогічна школа, завданням якої було «підготувати вчителів для української середньої школи, а також організаторів шкільництва й народної освіти» (§ 2 статуту). На початку педагогічний інститут складався з трьох відділів: літературно-історичного з підвідділами мови й літератури; історії і суспільних наук; природничо-географічного; фізично-математичного.

Навчальні дисципліни в Інституті поділялися на загальні, обов'язкові для всіх студентів, та спеціальні, що обов'язково викладалися тільки для студентів окремих відділів і підвідділів. Навчання в Інституті тривало чотири роки – по два семестри в кожному, причому один курс переважно загальний і теоретичний, а три інші поступово переходили в спеціальні й науково-практичні. Студенти навчалися в Інституті безкоштовно, навчально-виховний процес відбувався українською мовою. Інша мова для викладання допускалася лише за дозволом ради професорів⁵.

Слухачі Інституту поділялися на дійсних (звичайних і надзвичайних), які мали закінчену середню освіту і вільних (без закінченої середньої освіти, але не менше шести класів). Серед студентів переважали українці, і тільки одиниці – інших національностей⁶.

У міжвоєнній Празі діяла й Українська студія пластичного мистецтва. У 1922 р. був заснований у столиці ЧСР Український гурток пластичного мистецтва, що вже в

³ Старосольський В. 1878–1942 / [ред. У. Старосольська] // Записки НТШ. – Н.-У., 1991. – Т. 210. – С. 212–232.

⁴ Наріжний С. Назв. праця. – С. 172–174.

⁵ Там само. – С. 175–176.

⁶ Мирний І. Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова 1923–1933 / І. Мирний. – Прага, 1934. – С. 67–69.

липні 1923 р. впорядкував виставку праць своїх членів. Наприкінці того ж 1923 р. він перетворився в Українське товариство пластичного мистецтва на чолі з професором Д. Антоновичем, який і заснував у Празі Студію пластичного мистецтва. Студія почала функціонувати 24 грудня 1923 р. і невдовзі стала найбільшим осередком української мистецької діяльності за кордоном. Вона постала на зразок високих художніх шкіл (академії мистецтв). Студентів до Студії приймали за результатами іспиту. Курс навчання на всіх відділах був чотирьохрічним. Після складання іспитів за вісьмома теоретичними предметами слухачі Студії одержували дипломи майстрів мистецтва. Склад учнів Української студії пластичного мистецтва був інтернаціональним, але в перші роки значну перевагу в ньому становили українці. Виставки Студії відбувалися, як правило, щороку. До вересня 1939 р., коли почалася Друга світова війна, Студія влаштувала 13 власних виставок⁷.

Діяльність української еміграції в галузі педагогічних наук проводилася як в українських школах за кордоном, так і в деяких наукових товариствах, переважно в Чехії, а також й окремими діячами. Педагогічні дисципліни викладалися в Українському високому педагогічному інституті в Празі, хоч також і в Українському вільному університеті та Українській господарській академії читалися деякі педагогічні курси. Українське педагогічне товариство (далі УПдТ) було засновано в Празі 31 грудня 1930 р. Його метою, за статутом, було «студіювати питання з теорії і практики педагогіки, а також минуле і сучасне становище народної освіти на українських землях і на чужині». На видавничому полі УПдТ відоме виданням 1932 р. збірника статей про історію і сучасний стан народної освіти на українських землях і на еміграції⁸.

Важливим аспектом життя української еміграції в ЧСР була культурно-освітня діяльність. Значний внесок в її розвиток зробило українське жіноцтво, що виявило в цьому напрямі організаційні здібності, а його праця на ниві просвітництва дала добрі результати. У Кам'янці-Подільському на жіночому з'їзді 1919 р. постала Національна рада українських жінок, що мала на меті проводити національно-пропагандистську українську акцію в міжнародних жіночих колах. Своєрідне ядро цієї організації складали голова С. Русова, чотири заступниці – М. Грушевська, К. Малицька, З. Мірна і Л. Старицька-Черняхівська, а також «скарбничка» М. Рудницька та дві секретарки – Г. Чикаленкова-Келлер і Н. Суровцова. Опинившись в еміграції, українське жіноцтво одразу ж подбало про свою організацію⁹.

Філії Національної ради українських жінок виникли у великих містах одразу кількох європейських країн, зокрема Берні, Берліні, Відні, Парижі, Римі й Празі. Ці філії дбали про залучення українського жіноцтва для національної роботи як у міжнародних організаціях відповідного типу, так і серед усього українського громадянства. Так, вони налагоджували зв'язки з іноземними жіночими товариствами, знайомили їх з українською національно-визвольною справою тощо, водночас опікувалися українськими дітьми, полоненими, інтернованими і взагалі емігрантами¹⁰.

⁷ Наріжний С. Назв. праця. – С. 233–234.

⁸ Пеленська. О. Український портрет на тлі Праги / О. Пеленська. – Прага, 2005. – С. 145–153.

⁹ Наріжний С. Назв. праця. – С. 290–291.

¹⁰ Smal-Stockyj S. Vyhliodka prave vzajemnosti cesko slovenska a ukrajiny / S. Smal-Stockyj. – Lviv ; Praha, 1920. – С. 112–113.

У Подєбрадах з метою національно-культурної праці серед української еміграції наприкінці 1924 р. постав «Союз українок-християнок», який розгорнув широку культурницьку і благодійну працю, організувавши в місті видавництво «Київ». У самій Празі в перші роки еміграції існувало чотири жіночі українські організації: 1) жіноча секція при Українському громадському комітеті, 2) Український жіночий союз, 3) Філія національної ради українських жінок і 4) Громада українських студенток.

Секція українського громадського комітету в Празі для допомоги жінкам і дітям виникла ще 1921 р. при медично-санітарному відділі, а 1923 р. відокремилася як санітарна секція Українського громадського комітету. Філія Національної ради в Празі постала пізніше – 1924 р. Як і в багатьох інших столицях Європи, її головним завданням були відносини з місцевою Національною жіночою радою¹¹.

Крім того, значна частина українських жінок-емігранток відзначилися своєю індивідуальною діяльністю, зокрема на мистецькій ниві. Так, хотілося б згадати про славу піаністку Л. Колессу, яка, починаючи з 1921 р., з великим успіхом виступала в різних столицях так званого «старого» і «нового» світів. Педагогічну діяльність в Ужгороді проводила відома українська піаністка-музиколог С. Дністрянецька. З українських артисток на еміграції відзначимо й таку непересічну постать, як Г. Борисоглібську, її доньку Л. Голіцинську, Г. Совачову, Л. Кривицьку, В. Іванову (Верес), О. Бенцалеву та ін.¹²

Хореографічне мистецтво пропагувала О. Сірополкова з Праги. Як видатні художники в Празі відзначилися К. Антонович і Г. Мазепа. Над портретами в столиці ЧСР найбільше працювала й малярка Н. Білецька. Поважним доробком українські емігрантки могли похвалитися й у сфері красного письменства. Тут варто назвати насамперед двох письменниць – Н. Королеву і Н. Лівницьку-Холодну, нагороджених у Львові католицьким і світським літературним журі¹³.

Водночас у національно-культурній діяльності на еміграції не відставали й українські чоловіки. Серед тих, хто формував творчу українську еліту в міжвоєнній ЧСР, були відомі поети: О. Олесь, Є. Маланюк, Ю. Дараган, історики Д. Антонович, І. Марчук, археологи Я. Пастернак, О. Кандиба, архітектори С. Тимошенко, Я. Фартух та ін.

Мабуть, найбільшим культурним осередком ЧСР була група українських художників-емігрантів. Відомий художник М. Битинський, який народився в Кам'янці-Подільському, емігрував до ЧСР. Крім художнього таланту, він володів талантом поета, (став автором збірки «В гromі і бурі»), мистецтвознавця, графіки, геральдики (видав наукове дослідження «Козачі герби», «Альбом гербів українських земель»). Як відомий маляр, автор портретів, жанрових полотен і пейзажів увійшов в історію уродженець Дніпропетровщини М. Глушенко. Серед тих, хто обрав ЧСР «місцем зародження і

¹¹ Дудник О. Суспільно-політичне життя та громадянська позиція українських студентів-емігрантів у Чехословаччині в міжвоєнний період / О. Дудник // Проблеми слов'язнознавства. – К., 2003. – Вип. 53. – С. 12–13.

¹² Наріжний С. Назв. праця. – С. 298–299.

¹³ Пеленська О. Назв. праця. – С. 303–304.

розвитку» свого таланту, були й І. Кулець, Р. Лісовський, В. Цимбал, І. Мозолевський та ряд інших¹⁵.

Отже, на початку 1920-х рр. у ЧСР виникла ціла низка українських навчальних закладів, які дали можливість українським студентам-емігрантам одержати вищу освіту. Певний парадокс: деякі держави, наприклад, Албанія, Люксембург та ін., не мали в той час своїх вищих шкіл, а їхнє студентство було змушене навчатися за кордоном. А народ без незалежної держави, українці, в міжвоєнний період створив цілу низку вищих шкіл в еміграції! Діяльність українських вищих шкіл за кордоном мала велике значення й для розвитку української науки. Варто згадати хоча б численні наукові праці та підручники для студентів, випущені впродовж 1920–1930-х рр. Українські навчальні заклади в еміграції набули загальноукраїнського характеру, стали для нації своєрідним культурним «вікном до Європи». Не менш плідними були здобутки української еміграції в ЧСР на культурній ниві. Далеко від батьківщини творили відомі українські хореографи, поети, письменники, художники. Серед національно свідомих емігрантів, активних громадських діячів, були як чоловіки, так і жінки, які задекларували себе гідними представниками українського народу.

The article concerns the aim to explore cultural, educational and scientific activities of the Ukrainian immigrants and the conditions created by Czech-Slovak government for the development of the national movement of emigration. It complements another gap in learning of the Ukrainian emigration activities 1918–1939 biennium. The author analyzes the cultural, educational and scientific activities of the Ukrainian emigration, investigated the activities of educational institutions and groups, determined the structure of education. There were made important conclusions and generalizations, including the illumination of the fact that the Ukrainian emigrants created dozens of cultural groups and «high school» and a number of universities.

Key words: *Ukrainian emigration, Czech-Slovak Republic, Ukrainian Free University, Ukrainian High Pedagogical Institute, Ukrainian economic Academy, Ukrainian studio of plastic art.*

УДК 94 (477.87) «1944/1947» : 275.4

Клаудія-Штефанія Ферков (Ужгород, Україна)

ЗАКАРПАТСЬКА РЕФОРМАТСЬКА ЦЕРКВА У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1944–1947 рр.)

Запропонована стаття присвячена релігійному життю християн Закарпаття у повоєнні роки. Головну увагу присвячено вивченню репресій радянської влади проти реформатів-кальвіністів Закарпаття. У результаті проведеного дослідження автор дійшов висновку, що реформатська церква Закарпаття була серйозним «гальмівником» атеїстичних намірів влади, залишилася домінуючим конфесійним напрямом серед угорців краю.

Ключові слова: *Закарпаття, репресії, християни, реформати-кальвіністи, реформатська церква.*

Починаючи з 90-х років ХХ ст., антирелігійна політика радянської влади стала активно досліджуватися у зарубіжній та вітчизняній історіографії. Чимало питань стосовно початку радянського періоду в історії Закарпаття досі є маловивченими або цілком не розкритими. Зокрема це стосується становища історичних церков краю, втім реформатської (кальвіністської). Пошуки відповідей на ці питання становлять **актуальність** нашої теми.

Завдяки відкриттю доступу до матеріалів фондів Р-1490 (Уповноважений Ради в справах релігійних культів при Закарпатському облвиконкомі, 1946–1956), Р-544 (Уповноважений Ради в справах руської православної церкви, 1946–1956) Державного архіву Закарпатської області (далі – ДАЗО) стало можливим детальне вивчення становища релігійних громад Закарпаття у повоєнні роки.

Важливим джерелом для дослідників стали матеріали фонду ДАЗО Р-195 «Виконком обласної Ради депутатів трудящих», які висвітлюють багатогранну господарську діяльність облвиконкому, зокрема його управлінь: місцевої промисловості, капітального будівництва, виробництва продтоварів. Тут містяться матеріали, що дозволяють охарактеризувати роботу місцевих органів влади – сільських, селищних, міських рад та райвиконкомів. Велика кількість документів підтверджує використання насильницьких методів під час організації колгоспів, залякування з боку місцевих властей, репресії каральних органів, організацію судових процесів і позбавлення волі.

Побачили світ десятки наукових статей, присвячених окремим проблемам релігійних переслідувань.

Одними із перших проблеми репресій у цілому на Закарпатті торкнулися у рамках програми «*Реабілітовані історією*». До наукового обігу введено і оприлюднено раніше закриті для дослідників документи вищого партійного-державного керівництва СРСР та УРСР, колишніх спеціальних служб, правоохоронних органів, що відкрило

широкі можливості наукового вивчення і узагальнення проблем зародження і функціонування комуністичного режиму в Україні, зокрема на Закарпатті.

*Збірник «Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси 1944–1955 рр.»*¹ усебічно розкриває одну з найтрагічніших сторінок в історії повоєнного Закарпаття, коли внаслідок політичних гонінь за національною ознакою і цілеспрямованих репресивних акцій, проведених фронтовими військами НКВС і військовою контррозвідкою «Смерч» за участю в них територіальних підрозділів державної безпеки і органів НКВС–МВС, безвинно постраждало понад 30 тисяч місцевих угорців і німців.

До збірника включено унікальні документи з фондів ДАЗО, архівів управлінь СБ України та МВС України в Закарпатській області, а також колишнього «Особового архіву» Главархіву СРСР, Центру зберігання історико-документальних колекцій (ЦХИДК), Державного архіву Російської Федерації (ГА РФ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РГАСПИ), Російського державного військового архіву (РГВА), Центрального архіву Міністерства Оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ) та окремих приватних документальних збірок, процес пошуку яких тривав понад два десятиліття.

Серед публікацій, написаних на основі архівних документів, що заслуговує особливої уваги – праця О. Довганича і О. Хланта² «У жорнах сталінських репресій...», де автори на широкому джерельному матеріалі висвітлили радянські репресії на Закарпатті проти духівництва греко-католицької, православної, римо-католицької та інших церков. Про долю греко-католицьких священників Закарпаття у 1940–1950-х роках писали оо. Степан та Данііл Бендас³.

Лариса Капітан⁴ досліджує вплив радянської політики на становище римо-католиків та реформатів Закарпаття у другій половині ХХ ст., а також розглядає

¹ Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр. Архівні документи і матеріали / [упор. О. М. Корсун]. – Ужгород : Карпати, 2012. – 780 с.

² Довганич О. У жорнах сталінських репресій: З історії ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40–50 роках ХХ століття / О. Довганич, О. Хланта. – Ужгород : Карпати-Гражда, 1999. – 126 с.

³ Бендас Д. Греко-католицькі священники під час репресій церкви радянською владою на Закарпатті / Д. Бендас. // Благовісник. – 1997. – № 8 (липень). – С. 5; Його ж. Греко-католицькі священники під час репресій церкви радянською владою на Закарпатті Д. Бендас // Благовісник. – 1997. – № 10 (вересень). – С. 3; Його ж. Діяльність греко-католицьких священників Закарпаття під час репресії церкви радянською владою / Д. Бендас // Важливі віхи з історії Мукачівської греко-католицької єпархії: Доповіді наукового семінару. – Ужгород, 1998. – С. 68–82; Його ж. У боротьбі за виживання / Д. Бендас // Крізь пекло ГУЛАГів / [упор. О. Довганич, Ю. Чорі]. – Ужгород, 1996. – С. 135–138; Бендас С. Помянім їх поіменн: І. Чейпеш / С. Бендас, Д. Бендас // Благовісник. – 1997. – № 4 (березень). – С. 4; Його ж. Священники-мученики, сповідники вірності / С. Бендас, Д. Бендас. – Ужгород : Закарпаття, 1999. – 412 с.

⁴ Капітан Л. І. Антирелігійний курс радянського керівництва щодо Римо-католицької церкви на Закарпатті (1945–1955 рр.) / Л. Капітан // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2013. – № 5. – С. 157–168; Її ж. Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянізації краю, 1944–1964 рр. / Л. Капітан. – К. : Варта, 2013. – 583 с.; Її ж. Внутрішні трансформації Римо-католицької церкви в повоєнному Закарпатті / Л. Капітан // Наука. Релігія. Суспільство. – 2013. – № 3. – С. 8–15; Її ж. Ліквідація Греко-католицької церкви у Закарпатті, 1945–1949 рр.: ідеолого-пропагандистська складова / Л. Капітан // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 71–83; Її ж. А. Генче – очільник реформатської церкви Закарпаття / Л. Капітан // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. XXXV –

особливості репресивних дій влади проти духівництва згаданих релігійних конфесій. Колишній реформатський єпископ Лайош Гулачі⁵ видав автобіографічну працю, де описав становище реформатської церкви у другій половині ХХ ст., репресії проти ієреїв і роки, проведені в таборі. Оксаною Лешко⁶ присвячено увагу дослідженню та аналізу релігійного життя протестантських громад Закарпаття 1945–1991 рр., процесу їх структурування й еволюції в умовах радянської системи. У її дослідженнях проаналізовано державні законодавчі акти, урядові, партійні постанови, протокольні рішення, директивно-розпорядчі й інструктивно-регламентуючі документи центральних і місцевих органів виконавчої влади як джерело формування радянської конфесійної політики, висвітлено становище та внутрішньо-церковні процеси у протестантських громадах краю, розкрито особливості їх національної та конфесійної ідентичності і міжконфесійні відносини.

Репресіям православного духівництва Закарпаття присвячено ряд досліджень Ю. Данильця⁷. Ліквідацію Української греко-католицької церкви, репресії її ієрархів і віруючих, партійно-державну релігійну політику повоєнного періоду дослідив В. Дмитрук⁸. Дане питання висвітлив у своїй праці «*Чужі серед своїх, "свої" серед чужих...*» й В. Фенич⁹. Проблеми політичних репресій радянського уряду на Закарпаття у своїх працях частково торкався молодий дослідник С. Гордійчук¹⁰.

С. 185; Її ж. Реформатська церква Закарпаття у контексті антирелігійної політики радянської адміністрації повоєнних років / Л. Капітан // Гуржіївські історичні читання. – 2013. – Вип. 6. – С. 240–244.

⁵ Gulácsi L. A mélyégből a magasba. Bizonyságtétel az elmúlt időkről / L. Gulácsy. – Munkács, 2009. – 46 l.

⁶ Лешко О. Державна політика і протестантські громади Закарпаття в 1946–1949 роках // Carpatika – Карпатика. – Ужгород, 2002. – Вип. 20. – С. 105–114; Його ж. Протестанти Закарпаття: погляд у минуле / О. Лешко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Історія. – 2002. – Вип. 7. – С. 79–83; Фенич В. Опозиційний рух у релігійних громадах євангельських християн-баптистів 60-х – першої половини 70-х років ХХ століття / В. Фенич, О. Лешко // Carpatika – Карпатика. – Ужгород, 2003. – Вип. 28. – С. 119–132; Лешко О. Реформатське духовенство Закарпаття в другій половині 40–50-х роках / О. Лешко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Історія. – 2003. – Вип. 9 – С. 74–82; Його ж. Становище єговістських громад Закарпаття в 1946–2002 роках // Держава і церква: уроки минулого і проблеми сьогодення. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Ужгород : Ліра, 2003. – С. 126–132.

⁷ Данилець Ю. Священники-мученики: репресії проти православного духовенства на Закарпатті (на межі 1940–1950-х рр. ХХ ст.) / Ю. Данилець // Персонал. – 2007. – № 1. – С. 36–41; Його ж. Православна Церква на Закарпатті в часи «Сталінщини» (1946–1953 рр.) / Ю. Данилець, В. Міщанин // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. – 2013. – Вип. 1 (30). – С. 46–56; Його ж. Православна церква на Закарпатті у першій половині ХХ століття : монографія / Ю. Данилець. – Ужгород : Карпати, 2009. – 375 с.

⁸ Дмитрук В. Ліквідація Української греко-католицької церкви на Закарпатті (друга половина 1940-х рр.) / В. Дмитрук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – № 36. – С. 283–293.

⁹ Фенич В. «Чужі» серед своїх, «свої» серед чужих: греко-католики Мукачівської єпархії під час та після «возз'єднання» Закарпаття із радянською Україною. / В. Фенич. – Ужгород : Мукачівська греко-католицька єпархія, 2007. – 107 с.

¹⁰ Гордійчук С. Вірники-протестанти Закарпаття під тоталітарним пресом (друга половина 1940–1960-ті роки) / С. Гордійчук // Грані. – 2013. – № 5. – С. 32–39; Його ж. Індивідуальна протидія тоталітарному режиму в Закарпатті у 1950–1970 роках / С. Гордійчук // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Історія. – 2012. – Вип. 29. – С. 33–36; Його ж. Судові процеси над «ворогами

Протягом усієї історії Закарпаття неодноразово переживало драматичні події. Останній етап Другої світової війни – так зване «визволення» Закарпаття тісно переплівся з насильницькою політикою нової радянської влади. Ворогами система стали неслов'янські етнічні групи. Найбільшу загрозу становили священники, які в усі часи залишалися інтелектуальними лідерами народу. Незважаючи на важливість досліджуваної проблеми та її актуальність, окреслена тема залишається маловивченою.

Серед релігійних конфесій Закарпаття чільне місце посідала реформатська церква. Після Другої світової війни десятки священників покинули свої громади і переселилися до Угорщини. Серед депортованих угорців у листопаді 1944 р. також було чимало ієреїв¹¹.

У житті церкви знову настали зміни. Духівництво не було впевнене у своєму майбутньому, адже на чолі церкви не було лідера. Закарпатський єпископат було паралізовано і він безпорадно чекав наступних дій влади¹².

Відразу з приходом більшовиків відповідні силові органи проводили детальний збір інформації про релігійні конфесії, духівників тощо. Збирали дані про кожного священника, вели спостереження за діями активних вірян, здійснювали таємне, але відоме загалові вербування серед населення¹³.

Переслідування пасторів дало свій результат. Трьох із них – Імре Наранца, Шандора Балого і Євгена Сутора заарештували, звинувативши в антибільшовицькій політичній діяльності¹⁴. Вони померли в таборах у невідомому місці, за невідомих обставин. Частина ієреїв, близько 30 осіб, що залишилися, і надалі були прихильниками руху відродження. Люди почали знову сподіватися на нормальне функціонування храмів, євангелізацію чи хоча б проведення домашніх служб.

На жаль, офіційне церковне керівництво, три декани, Дьюла Барі, Бела Генчі і Шандор Лайош, спочатку залишилися осторонь процесів відродження, а пізніше чинили опір євангелістському рухові¹⁵. Тоді ж представники влади уклали угоду з трьома деканами. Договори і накази укладалися в усній формі. Із зафіксованого в письмовій формі щодо церкви було виконано лише невелику частину, підготовлену радше з метою пропаганди.

27 лютого 1946 р. на Закарпатті церква «Вільних Християн» приєдналася до Євангелістського Християнсько-баптистського союзу СРСР¹⁶. Християнські секти не прийняли це «єднання». Наступна церква, що потрапила в поле зору держави і яку через погану організованість мали «згорнути», стала реформаторська церква. Уповноважений Ради у справах релігійних культів СРСР в Закарпатській області С. Лямін-Агафонов мав намір поставити на порядок денний обрання нового єпископа, що не

народу» на Закарпатті у 1944–1946 роках / С. Гордійчук // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. – 2013. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 85–90.

¹¹ Dupka Gy. A szovjet hatóság megtorló tevékenysége Kárpátalján (1944–1991). – Ungvár ; Budapest : Intermix Kiadó 2014. – 52 l.

¹² Gulácsi L. A mélyégből a magasba. Bizonyágtétel az elmúlt időkről / L. Gulácsi. – Munkács, 2009. – 20 l.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Peyer-Müller F. A Kárpátaljai Református Egyház története / F. Peyer-Müller. – Budapest, 1994. – Old. 388–389.

¹⁵ Gulácsi L. Op. cit. – Old. 20.

¹⁶ Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО), ф. Р-1490, оп. 1, од. зб. 4, арк. 5.

викликало б застережень перед членами Ради у справах релігій¹⁷. Тільки зі згоди Москви закарпатське керівництво могло дозволити вибори єпископа реформатської церкви¹⁸.

Вибори єпископа відбулися 11 лютого 1947 р. З 82 можливих голосів 80 отримав Іштан Дьорке, який з одного боку не влаштувала владу, а з іншого – до кінця навіть не розумів своїх обов'язків і повноважень. Відтак, було ініційовано «добровільне зречення» новообраного єпископа. Цим скористався С. Лямін-Агафонов, який запропонував власну кандидатуру – єпископа Дюлу Барі¹⁹. Відтак влада досягла своєї мети – під адміністративним тиском постало маріонеткове керівництво реформатської церкви.

Паралельно виникла ідея об'єднання Закарпатської Реформатської церкви із Євангелістською церквою баптистів (ЄЦБ). У березні 1947 р. єпископ та голова Центральної ради Угорської Реформатської церкви Ласло Равас написав голові південних баптистів Америки Л. Ньютону листа, в якому просив посприяти у справі з'єднання Московського центру ЄЦБ із Закарпатською Реформатською церквою²⁰. Оскільки на той час налагодилася співпраця між Союзом баптистів Угорщини й Генеральною Радою Угорської реформатської церкви, автор звернення не вбачав серйозних перешкод і для такої співпраці в СРСР²¹.

Органи влади не заперечували, щоб іноземні організації підтримували й заохочували реформатів до об'єднання, втім не хотіли, щоб справа «вислизнула» з-під нагляду і контролю силових структур.

Наприкінці червня 1947 р. Д. Барі повідомив С. Ляміну-Агафонову про чергове засідання пасторів Реформаторської церкви. На порядку денному постало питання про співпрацю з ЄЦБ, на що він отримав дозвіл²². 9 червня 1947 р. уповноважений Ради у справах релігійних культур СРСР в Закарпатській області отримав від керівництва чергові директиви «по роботі» з Реформатською церквою краю. Увага зверталася на необхідність докладного з'ясування особи кожного реформатського пастора, складання характеристики кожної парафії, з'ясування кількості та якості парафіяльного активу, складу парафіяльних комітетів, «політичного» обличчя його членів, щомісячного утримання пастора (грошима й натурою), наявності чи відсутності при реформатських церквах громадських організацій віруючих для молоді, жінок і дітей. Лише після отримання цієї інформації вважалося можливим повернутися до питання щодо «оформлення керівництва церкви»²³.

23 червня була організована зустріч очільників Закарпатської Реформатської церкви. Три закарпатські декани – марамурешський Лайош Шандор, берегівський

¹⁷ ДАЗО, ф. Р-1490, оп. 1, од. зб. 2, арк. 2.

¹⁸ Лешко О. Державна політика і протестантські громади Закарпаття в 1946–1949 роках. – С. 109.

¹⁹ ДАЗО, ф. Р-1490, оп. 1, од. зб. 18, арк. 9.

²⁰ Gulácsi L. A Kárpátaljai Református Egyház külön története. – Old. 5.

²¹ Войналович В. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. Войналович. – К., 2005 – С. 651–652.

²² ДАЗО, ф. Р-1490, оп. 1, од. зб. 18, арк. 16.

²³ Капітан Л. І. Реформатська церква Закарпаття. – С. 240.

Іллеш Іштван, ужгородський Адальберт Генчі і єпископ Д. Барі підписали заяву про співпрацю з баптистами, повідомивши про це раду ЄЦБ СРСР²⁴.

У 1947 р., у зв'язку із закликом Московської баптистської церкви до приєднання, радянська влада скликала реформатських священників на збори в село Батево, що відбулися 8 липня 1947 р. за участю 60-ти ієреїв²⁵. Не відомо, чи в них брав участь хтось від влади, хоча з Москви прибуло двоє представників церкви – Іванов і Андреев²⁶. Декани оголосили прийняте 23 червня рішення про співпрацю з Євангелістською церквою баптистів. Більшість священників були проти цього приєднання, адже це означало б фактичне знищення реформатської церкви.

А. Генчі було обрано представником реформатів у співпраці, а від баптистів – священника Мочарко. Група священників (Йожеф Ваш, Берталан Рускаї, Адальберт Генчі, Лайош Шаркань, Йожеф Надь, Іштван Іллеш) проводили активні переговори з Євангелістською церквою баптистів про можливість майбутньої співпраці²⁷, що насамкінець увінчалися 11 липня у Берегові на чергових міжконфесійних зборах²⁸. Для вирішення можливих суперечностей між церквами було обрано брата Іванова²⁹.

Через кілька днів Іванов відвідував С. Ляміну-Агафонову про результат засідань, а також звернув увагу на неприпустимість застосування проти реформатів фізичної сили.

Нарешті реформати прийняли остаточне рішення щодо співпраці з баптистами і, виявивши непокору рекомендаціям державної влади, відмовилися від об'єднання³⁰. Причина була очевидною. На думку священників, об'єднання призвело б до розпаду церкви. На прийняття такого рішення вплинула й мінімальна роль угорських баптистів у співпраці на противагу впливові й можливостям московських одновірців. Для реформатських священників баптисти були сектою, тому план об'єднання викликав у них невдоволення³¹. Отже реформати вирішили залишитися незалежною, автономною церквою³².

The proposed article is devoted to the research of religious life of Christians in Transcarpathia in the postwar years. The main attention is paid to the study of the Soviet regime repressions against the reformers-Calvinists in Transcarpathia. As a result, the authors of the given research concluded that the Reformed Church in Transcarpathia was a serious «break» for the atheist government's intentions and still remained the dominant confessional trend among the regional Hungarians.

Key words: *Transcarpathia, anti-religious decrees, repressions, Christians, reformers-Calvinists, Reformed Church.*

²⁴ ДАЗО, ф. Р-1490, оп. 1, од. зб. 18, арк. 18–20.

²⁵ Там само, арк. 28.

²⁶ Gulácsi L. A mélyégből a magasba. Bizonyágtétel az elmúlt időkről. – Old. 20.

²⁷ ДАЗО, ф. Р-1490, оп. 1, од. зб. 18, арк. 28

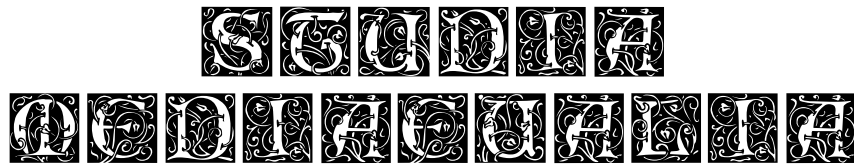
²⁸ Там само, а рк. 29.

²⁹ Там само.

³⁰ Peyer-Müller F. Op. cit. – Old. 400.

³¹ Gulácsi L. A Kárpátaljai Református Egyház külön története. – Old. 5.

³² Ibidem. – Old. 109.

УДК 94(4) «0375/1492»

Іванна Куляк (Івано-Франківськ, Україна)

СУТЬ ВЧЕННЯ ТА ПОШИРЕННЯ ЄРЕСІ ПЕЛАГІЯ

Мета даної статті передбачає розкриття концепції пелагіанської єреси на основі аналізу джерельної інформації та відомих фактів із життя єресіарха Пелагія, висвітлення основних ідей послідовників пелагіанства – Целестія та Юліана Екланського, встановлення території поширення окресленого єретичного вчення.

Ключові слова: *єресь, єресіарх, Пелагій, пелагіанство, «Послання до Деметріади», свобода волі, первородний гріх, Божя благодать, Целестій, Юліан Екланський.*

Питання про свободу волі людини, її гріхопадіння та умови спасіння завжди залишаються актуальними і не мають єдиного тлумачення й сьогодні. Проте тема Пелагіанської єреси в сучасній вітчизняній медієвістиці залишається малодослідженою. Загалом, дана проблема висвітлюється крізь призму праць із релігієзнавства та історії філософії. В цьому контексті варто перелічити таких дослідників: Г. Браун, Ф. Шафф, Х. Гонсалес, С. Холл, А. Гарнак та ін. Слід також виокремити працю А. Кремлевського «Історія пелагіанства і пелагіанська доктрина», а також «Послання до Деметріади» Пелагія, в яких відображено концепцію його вчення.

В перші століття існування християнства єресі буквально огорнули Римську імперію, справляючи значний вплив на становлення богослов'я. Християнський автор Епіфаній налічував 60 єресей, Августин на початку V ст. – 87, а Феодорит у середині V ст. – 56. Найповнішим офіційним переліком єресей є список імператора Феодосія II, де занотовано 22 єретичних вчення¹.

Першопочатково слово «єресь» означало «партія», «секта» або ж «вибирати, надавати перевагу», «бути прихильником чогось» і не несло негативного змісту. Втім у Середні віки єресь стала злочином, який заслуговував смертної кари. В перші століття нової ери єресь вважали не просто відступленням від догм, а й загрозою існування християнства. Отже, з християнської позиції термін «єресь» означає неправдиве вчення, таке, що не є істинним, а його послідовник – єретик вважається відступником від віри².

¹ Казаков М. М. Христианская церковь и Римская империя в IV веке / М. Казаков [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1405376377>

² Браун Г. Ереси. Ереси и ортодоксия в истории церкви / Г. Браун ; [пер. с англ.]. – СПб. : Мирт, 2015. – С. 23–25.

Нова єресь постала на початку V ст. в особі ченця Пелагія³. Точне його походження за браком джерел не відоме, хоча Адольф фон Гарнак припускає, що він можливо був ірландцем⁴. К. Тищенко зазначав, що він був дуже діяльним кельтом, багато подорожував морем⁵. М. Діллон і Н. Чедвік вважали його британом⁶. Такої ж думки дотримувався і дослідник пелагіанства А. Кремлевський. За його словами, британське походження Пелагія безперечно, адже ще Блаженний Августин за своє походження називав Пелагія британцем. Серед інших сучасників Марій Меркатор називав його «*gente Britannus*», Павло Орозій – «*Britannicus noster*», Проспер – «*coluber Britannus*»⁷.

Імовірно Пелагій народився між 350–354 рр.⁸. Перша згадка про нього датується кінцем IV ст., в роки понтифікату пап Анастасія (398–402) або Дамасі (366–384). Августин писав, що Пелагій на початку V ст. вже був похилого віку⁹ і правдоподібно, що з огляду на прийняття монашого сану, його називали мирянином-аскетом. Проте, на думку О. Мень, Пелагій ченцем не був¹⁰.

За описом сучасників, Пелагій був огрядним чоловіком високого зросту. Павло Орозій описував його людиною зніженою вишуканою їжею і впевненою в легкості спасіння при вживанні вина і м'яса, з велетенським зростом, широкими плечима і обличчям¹¹. Він мав ясний розум, відзначався лагідністю, освіченістю, бездоганною поведінкою, а тому навіть Августин, затятий опонент Пелагія, попри ненависть до його вчення, про нього самого неодноразово відгукувався з повагою. Майбутній єресіарх вивчав грецьке богослов'я, особливо антиохійської школи, рано проявив бажання вдосконалювати себе і світ. Ф. Шафф вказував, що його мораль була не стільки багатим внутрішнім проявом віри, скільки зовнішнім дотриманням закону, аскетичним самовихованням і чернечим прагненням до особистої праведності¹².

У 414 р. Пелагій, на прохання Юліани з сім'ї Аніцеїв дати духовну настанову її дочці, написав «*Послання до Деметриади*» – єдиний його твір, повністю вцілілий до наших днів із можливістю достатньо чітко уявити основи пелагіанської доктрини¹³.

³ Philip Schaff St. Augustin: Anti-Pelagian Writings / Ph. Schaff [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.biblehub.com/library/augustine/anti-pelagian_writings/index.html

⁴ Гарнак А. История догматов / А. Гарнак [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://krotov.info/library/04_g/ag/harn_01.html

⁵ Тищенко К. Східні церкви й пелагіанство у топонімії України / К. Тищенко // Вісник Львівського університету. Серія : філологічна. – Львів, 2008. – Вип. 45. – С. 51.

⁶ Диллон М. История кельтских королевств / М. Диллон, Н. Чедвик ; [пер. с англ. С. В. Иванов]. – М. : Вече ; СПб. : Евразия, 2006. – С. 204.

⁷ Кремлевский А. М. История пелагианства и пелагианская доктрина / А. Кремлевский. – Казань, 1898. – С. 6.

⁸ Католическая энциклопедия. – М. : Научная книга : Изд-во францисканцев, 2007. – Т. 3 : М–П. – Стб. 1374.

⁹ Кремлевский А. М. Указ. соч. – С. 9.

¹⁰ Мень А. Библиологический словарь / А. Мень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://krotov.info/spravki/1_history_bio/05_bio/420pelag.html

¹¹ Кремлевский А. М. Указ. соч. – С. 13.

¹² Шафф Ф. История Христианской Церкви. – СПб. : Библия для всех. – 2011. – Т. 3 : Никейское и посленикейское христианство. 311–590 гг. по Р. Х. – С. 514.

¹³ Пелагий. Послание к Деметриаде / Пелагий [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://krotov.info/acts/05/1/414pelagy.htm>

Він розпочав поширювати своє вчення після приїзду до Риму, де був дуже здивований і шокований станом моральності народу і кліриків, які, при цьому, легко вдавалися до пороків, зазвичай виправдовуючи себе немічю людської природи, схильністю до зла внаслідок первородного гріха¹⁴.

Поштовхом до поширення ересі стала цитата Августина у «Сповіді»: «Дай, що повелиш, і повели, що захочеш». Пелагій не погоджувався з першою частиною сказаного, а тому й звернувся до Августина: «Про що ти говориш? Якщо Бог – праведний і святий, і якщо Бог наказує своєму творінню щось робити, то без сумніву, у самого творіння є сила, моральна здатність зробити це, а в інакшому випадку Бог ніколи би не став вимагати такого». Пелагій вважав, що подібні думки зменшують і без того низький рівень моральності мешканців-християн Римської імперії.

Пелагій навчав, що людина однаково налаштована як до добра, так і до зла; у «Посланні до Деметриади» він зазначав: «Бо волею своєю Бог дарував своєму розумному творінню добровільний вибір і вільну волю. Наділив людину і тою, і іншою можливістю. Він, власне, сотворив так, що той чинить, як хоче, щоб, здібний до добра і зла, мав він за природою своєю, дві можливості, і за своєю волею схилився би до одного або іншого»¹⁵. Тобто Пелагій вважає, що джерело гріха – в людській волі. За його уявленням, це означає, що людина має здатність долати гріх. В іншому випадку – гріх був би простим¹⁶.

Пелагій вважав, що Бог створив зло лише задля того, щоб людина за власним бажанням слідувала волі Божій. Він писав: «Те, що ми можемо творити також і зло – це благо. Благо, повторюю я, тому що це посилює справу добра. Адже людина добровільно його обирає, слідує добру не через необхідність, але за власним вибором»¹⁷. Здатність людини робити правильні речі просто так, не задля свого спасіння, а задля власної досконалості є основою всієї теорії Пелагія, тому всі інші постулати не тільки впливають із цієї тези, а й сліднують їй¹⁸.

Добро і зло не народжуються з людиною, але з нею народжується свобода – право вибору, і навіть сама можливість у нас зла є своєрідним добром. Так можна припустити що пелагіанська концепція вказує на неприпустимість використання поняття провини тільки в негативній конотації¹⁹. Єресіарх стверджував, що кожна

¹⁴ Берсенева Т. Категория синергии в теологической традиции / Т. Берсенева // Омский научный вестник. – 2012. – № 4. – С. 117.

¹⁵ Денисова Т. Пелагианский спор в истории христианства / Т. Денисова // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2010. – № 2. – С. 40.

¹⁶ Гонсалес Х. История христианства. – Т. 1 : От основания Церкви до эпохи Реформации / Х. Гонсалес [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reformed.org.ua/2/201/Gonzalez>

¹⁷ Пелагий. Послание к Деметриаде / Пелагий [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://krotov.info/acts/05/1/414pelagy.htm>

¹⁸ Philip Schaff St. Augustin: Anti-Pelagian Writings / Ph. Schaff [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.biblehub.com/library/augustine/anti-pelagian_writings/index.html

¹⁹ Пристенский В. Моральное и правовое начала в понимании категорий «вина» и «ответственность» личности (социально-философский аспект) / В. Пристенский А. Харламов // Вестник Воронежского института МВД России. – 2012. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/moralnoe-i-pravovoe-nachala-v-ponimanii-kategoriy-vina-i-otvetstvennost-lichnosti-sotsialno-filosofskiy-aspekt>

людина здатна, спираючись на силу власної вільної волі і слідуючи моральному прикладом Христа, стати праведником²⁰. Пелагій висловлював свій головний аргумент: вільна воля дарована людині Богом, людина може «обирати і відкидати, схвалювати і нехтувати», вона завжди здатна на «добровільний вибір»²¹. Пелагій вказував: «Щоб ти не подумала, наприклад, ніби природа винна в існуванні нечестивців, я скористаюся свідченнями Писання, які стверджують, що грішники завжди вчиняли злочини за своєю власною волею, а не через грішну природу. У Книзі Буття ми читаємо: “Симеон і Левій, брати, здійснили свій гріх по своїй волі”»²².

Він вважав, що є люди, які живуть досконалим життям, не звертаючись до Божої благодаті²³. За Пелагієм, Божа благодать була чимось бажаним і допоміжним, але аж ніяк не головним у справі спасіння²⁴: «Якщо ми будемо вірні Богові, виконуючи волю Його так, що заслужимо Божу благодать, то з допомогою Святого Духа легше опиратися нам духові нечистому»²⁵. Крім того, благодать пропонується всім в однаковій мірі – це дуже важливо і є провідним принципом справедливості у пелагіанстві²⁶.

З відкидання Божої благодаті впливала ідея відстороненості Бога, Його непричетності до буття і порятунку людини²⁷. Проте С. Дж. Холл вважав невірною поширену думку, що Пелагій ніби-то відкидав Божу благодать. Навпаки, Ієронім навіть звинувачував його в надмірному сподіванні на благодать. Пелагій вірив, що при створенні людині була дана благодать свободи, а до неї додавалися благодать біблійних заповідей і позбавлення від минулих гріхів при хрещенні²⁸.

Загалом, пелагіанство трактувало благодать по-іншому. За ним благодать – це і Моїсеевий закон, вчення Христа, сенс пришествя якого зводився до прикладу для наслідування, а зовсім не порятунку. До Божої благодаті відносили й природні дари, дані людині, зокрема людську волю²⁹. Благодать співвідноситься з вільною волею і буває «зовнішня» і «внутрішня». Бог «озброїв» людину благодаттю, «зсередини, подарувавши їй розум і розсудливість, щоб розумінням і силою свого мислення, якими

²⁰ Аверинцев С. Судьбы европейской культурной традиции в эпоху перехода от античности к средневековью / С. Аверинцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.philology.ru/literature3/averintsev-76.htm>

²¹ Данилов А. Два противоположных образа человека в христианской антропологии начала V в. / А. Данилов // Материалы Международной научно-практической конференции «Человек и религия». – Минск, 2013. – С. 44.

²² Пелагий. Послание к Деметриаде / Пелагий [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://krotov.info/acts/05/1/414pelagy.htm>

²³ Денисова Т. Указ. соч. – С. 41.

²⁴ Прохоров К. Опыт отечественного евангельского богословия / К. Прохоров // Международное христианское издательство «Титул». – М., 2009. – С. 123.

²⁵ Пелагий. Послание к Деметриаде / Пелагий [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://krotov.info/acts/05/1/414pelagy.htm>

²⁶ Данилов А. Указ. соч. – С. 47.

²⁷ Васечко В. Сравнительное богословие: Курс лекций / В. Васечко // Киевская духовная академия. – К., 2012. – С. 7.

²⁸ Холл С. Дж. Учение и жизнь ранней церкви / С. Дж. Холл [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reformed.org.ua/2/301/21/Holl>

²⁹ Акимов В. Первородный грех в представлении Блаженного Августина / В. Акимов // Ученые записки. Сборник научных статей факультета теологии. – Минск, 2002. – Вып. 1. – С. 39.

він перевершує всіх тварин, пізнавав він Творця і служив Йому тим, за допомогою чого сам панує над іншими тваринами»³⁰.

Отже, Пелагій логічно доходить висновку, що первородного гріха не існує. На його думку, гріх, який вчинили Адам і Єва, проявився лише на них самих, а зараз усі люди народжуються безгрішними – такими, яким був створений Адам. Натомість смерть будь-якої людини – вповні природне явище: людина смертна не через первородний гріх, а за законами природи. Адам і Єва були піддані хворобам і смертності ще до гріхопадіння, вони б померли в будь-якому разі, незалежно від вчинення гріха. В *«Посланні до Деметриади»* читаємо: «Гріх Адама на шкоду йому одному, а не всьому родові людському; і маленькі діти, які народжуються, перебувають у тому стані, в якому був Адам, перш, як він грішив»³¹.

Відтак, Пелагій замінив концепцію первородного гріха концепцією поганого прикладу, який Адам залишив своїм нащадкам³². Якщо в людини немає вродженої духовної вади, то відпадає необхідність хрещення немовлят. Але він не відкидав дитячого хрещення, вбачаючи в ньому благословення, але аж ніяк не духовне відродження. Також Пелагій вважав, що хрещення може знімати гріх із дорослого, даруючи благодать відпущення гріхів³³. Жак Поль Мінь писав, що ересіарх вважав людину створеною за образом і подобою Божою. Проте вона втратила свою богоподібність, але у хрещенні людина знову стає здатною до спасіння³⁴.

На думку ересіарха, кожен з нас приходять у світ повністю вільним грішити або не грішити. Немає таких понять, як первородний гріх або відхилена людської природи, що спонукає до гріха. Діти не грішать до тих пір, поки з власної вільної волі не приймають рішення згрішити³⁵.

В. Опанасюк вказує, що Пелагій вірив у власні можливості людини, які є результатом єдності духовного та природного начал. Поряд із цим, він не розумів, яким чином людина може зберегти власну подобу в зіпсованому суспільстві. Саме тому він і підтримував ідею відходу від суспільства, серед іншого й держави, що відобразилося в ідеалізації чернечого способу життя, а прийняття церкви без чернечої аскези означало для останнього прийняття самого грішного світу³⁶.

Спочатку це були лише його особисті думки, які той виказував лише приватному колові людей, доки не зустрів адвоката Целестія. А. Кремлевський з даного приводу вказував: «За своїм характером Целестій був повною протилежністю Пелагію: наскільки Пелагій був обережним і потаємним, настільки Целестій відкритим і прямим».

³⁰ Данилов А. Указ. соч. – С. 47.

³¹ Денисова Т. Указ. соч. – С. 41.

³² Браун Г. Указ. соч. – С. 254.

³³ Смагин В. Августин и Пелагий: Догматическое содержание и исторические параллели великой полемики V века / Протоиерей В. Смагин // Труды Нижегородской духовной семинарии. Сборник работ преподавателей и студентов. – Нижний Новгород, 2010. – Вып. 8. – С. 281.

³⁴ Данилов А. Указ. соч. – С. 43.

³⁵ Гонсалес Х. История христианства. – Т. 1 : От основания Церкви до эпохи Реформации / Х. Гонсалес [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reformed.org.ua/2/201/Gonzalez>

³⁶ Опанасюк В. Історія світових релігій. Формування догматики та культу : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. Опанасюк. – Суми : Вид-во СумДУ, 2013. – С. 52.

Целестій прагнув, головню, зруйнувати вчення про первородний гріх³⁷. Заперечуючи доцільність хрещення немовлят, він вказував, що «людська природа у новонароджених прикрашена приданим невинності»³⁸. Відтак, на відміну від Пелагія, Целестій підкреслював несумісність Божої благодаті і свободи волі³⁹. Також він вважав, що Старий Завіт міг спонукати до святості і Царства Небесного, як і Євангеліє⁴⁰.

Найобдарованішим мислителем пелагіанства вчені називають позбавленого влади єпископа Юліана Екланського. Важливо відзначити, що Юліан підтримав, або сприйняв це вчення не через морально-практичне міркування, а тому, що в навчанні Церкви про псування природи людини побачив відродження маніхейства⁴¹. Він вважав, що веде боротьбу за розум і свободу проти «дурного і безбожного догмату», який занурює Церкву у варварство⁴².

Юліан вважав, якщо людина має свободу волі, а отже – незалежна від Бога, який на неї не впливає, то людина більше Його не потребує. Єресіарх виступав проти похмурої оцінки людської сексуальності (він сам був одружений, його весілля з дочкою єпископа Беневентського Емілія (близько 403 р.) Тицією оспівав св. Павлин Ноланський)⁴³. Юліан вважав, що помірні сексуальні відносини – це природна і безневинна справа. Проте Пелагій негативно ставився до шлюбу і статевих відносин в принципі, у «Посланні до Деметриади» зазначаючи: «Адже дозволяється шлюб, вживання м'яса і вина; проте для досягнення досконалості нам радять утримуватися від усього цього. Дозволеність шлюбу робить честь дівоцтву; те, що їжа дозволена, робить більш славну чесноту поміркованості»⁴⁴. Відтак, ця крайня форма пелагіанства помітно відхилилася від класичної системи самого Пелагія, учні якого часом могли виходити за рамки його вчення з метою вказати людині на правила життя з Богом⁴⁵.

Коли вестготи 410 р. вторглися в Рим, Пелагій і Целестій⁴⁶ втекли до Карфагену⁴⁷, але їхня єресь уже заповонила частину Італії. За словами Ф. Шаффа, вони покинули Рим 411 р., звідки відправилися спершу до Гіппона⁴⁸, згодом Пелагій жив у Палестині, Константинополі, Єгипті⁴⁹, Ефесі⁵⁰, Сирії, де знаходив своїх прибічників,

³⁷ Денисова Т. Указ. соч. – С. 41.

³⁸ Васечко В. Указ. соч. – С. 6–7.

³⁹ Данилов А. Указ. соч. – С. 50–51.

⁴⁰ Воронов Л. прот. Догматическое богословие / прот. Л. Воронов. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.pravmir.ru/library/readbook/3586>

⁴¹ Акимов В. Указ. соч. – С. 39.

⁴² Гарнак А. История догматов / А. Гарнак [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://krotov.info/library/04_g/ar/harn_01.html

⁴³ Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. Брокгауз, И. Ефрон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vehi.net/brokgauz/>

⁴⁴ Пелагий. Послание к Деметриаде / Пелагий [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://krotov.info/acts/05/1/414pelagy.htm>

⁴⁵ Данилов А. Указ. соч. – С. 51.

⁴⁶ Холл С. Дж. Учение и жизнь ранней церкви / С. Дж. Холл [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reformed.org.ua/2/301/21/Holl>

⁴⁷ Католическая энциклопедия. – Т. 3 : М–П. – Стб. 1374.

⁴⁸ Шафф Ф. История Христианской Церкви. – Т. 3. – С. 515.

⁴⁹ Тищенко К. Назв. праця. – С. 51.

чимало яких були монахами-аскетами. Останні роки життя він провів у Палестині, де помер 431 р.⁵¹.

Існують розбіжності, чи набула поширення ересь Пелагія у Британії, звідки походить ересіарх. Як зазначають М. Діллон і Н. Чедвік, у V ст. «Рим уперше почав виявляти активний інтерес до британських справ [...]». Ми дізнаємося від Проспера Аквітанського, свідчення якого в цьому питанні безсумнівно авторитетні, що Британію розглядали як цитадель нової ересі. Чи дотримувався Пелагій таких поглядів ще перед виїздом з Британії до Галлії – невідомо, але спричинені ними тривалі й палкі суперечки, відомі під назвою «*Благодать і вільна воля*», зрештою, спонукали до тісніших, ніж будь-коли, контактів континентальної церкви з Британією. Відповідно 429 р. папа Целестин відрядив свого представника, Оксерського єпископа Германа, до Британії для викорінення зла⁵².

Доказом перебування Германа у Британії слугує «*Історія бритів*» Неннія, де сказано: «При Вортігерні [головна кельтська постать у Британії близько 425 р., негативний герой численних легенд, зокрема конфлікт зі св. Германом. – *I. К.*] прибув до Британії святий Герман заради проповіді слова Господнього і прославився серед бриттів безліччю явлень їм чудес, причому багато людей були ним врятовані, а дуже багато від нього загинули»⁵³.

Засвідчує поширення ересі Пелагія на Британських островах і «*Церковна історія народу англів*» Беди Вельмишановного, де автор цитує лист папи Іоана IV, адресований ірландським єпископам: «Також ми дізналися, що знову ожила у вас отрута пелагіанської ересі, тому ми наказуємо вам позбутися цієї шкідливої і злочинної омани з ваших душ. Ви не можете не знати, що ця паскудна брехня не тільки засуджена і викорінена ще два століття тому, а й досі проклинається і забороняється нами. Просимо вас не роздувати вугілля від спаленої зброї»⁵⁴.

Архидиякон Генріх Хантінгдонський у своїй «*Історії англів*» писав: «Крім того Йоанн, який замінив Северина, наступника Гонорія, послав такого ж листа з виправленням буквальних помилок Пелагіанської ересі, в якій ожило твердження, що він казав, наче людина зі своєї власної волі може бути безгрішна, а не за Божою благодаттю. Людина не може бути вільною від гріха, крім Ісуса Христа, який був зачатий і народжений безгрішним. Всі інші люди, навіть якщо вони фактично не згрішили, все ж мають первородний гріх. Як написано: “В беззаконнях я зачатий і в гріхах народила мене мати моя”»⁵⁵. Отже, джерела чітко свідчать, що пелагіанська ересь, можливо локально, але була присутня у Британії.

⁵⁰ Гарнак А. История догматов / А. Гарнак [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://krotov.info/library/04_g/ar/harn_01.html

⁵¹ Католическая энциклопедия. – Т. 3 : М–П. – Стб. 1374.

⁵² Диллон М. Указ. соч. – С. 206.

⁵³ Ненний. История Бриттов / Ненний. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://royallib.com/read/nenniy/istoriya_brittov_s_kommentariyami.html#0

⁵⁴ Беда Достопочтенный. Церковная история народа англвов / Беда Достопочтенный. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.sedmitza.ru/lib/text/440459/>

⁵⁵ Henricus Huntendunensis. Historia Anglorum [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://la.wikisource.org/wiki/Historia_Anglorum/Liber_VI

Своїм вченням Пелагій ставив під загрозу церковну догматику, і вже 411 р. на Карфагенському соборі його ідеї були вперше засуджені.

Виникнення пелагіанства є дуже важливою подією в історії християнства, можливо й не менше значимою, ніж виникнення аріанства, яке спричинило скликання Першого Вселенського Собору 325 р. Окреслена ересь торкнулася важливих аспектів християнського віровчення і моралі, а саме вчення про людську природу, від вирішення якого залежить розуміння духовного життя і умов спасіння людини.

The goal of this article is to explain the concept of pelagianism heresy based on historical sources, as well as famous facts about heresiarch Pelagius's life, to high light the main actions of the Pelagianism followers – Caelestius and Julian of Eclanu, to establish the territory on which Pelagianism doctrine haves pread.

Key words: *heresy, heresiarch, Pelagius, pelagianism, «Letter to Demetrias», free will, original sin, God's Grace, Caelestius, Julian of Eclanum.*

УДК: 291,8: 94(27-52) «08»

Остан Кардаш (Івано-Франківськ, Україна)

КОНФЛІКТ АРХІЄПІСКОПА БОНІФАЦІЯ З ІРЛАНДСЬКО-ФРАНКСЬКИМ ЧЕРНЕЦТВОМ В ЕПІСТОЛЯРНИХ ДЖЕРЕЛАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ VIII ст.

У статті висвітлено протистояння між ірландсько-франкським чернецтвом з англосаксонським місіонером, а згодом архієпископом Боніфацієм на тлі християнізації народів так званої «Молодшої Європи» в першій половині VIII ст. На основі аналізу писемних джерел, зокрема листування Боніфація з римськими понтифіками Григорієм III і Захарієм, автор досліджує причини та основні складові конфлікту архієпископа з франкським та ірландським духовенством. Значну увагу приділено проблемі розслідування причетності ченця Віргілія до поширення єретичних вчень серед зальцбурзького духівництва.

Ключові слова: *архієпископ, римський понтифік, ігумен, ірландсько-франкське чернецтво, Зальцбург, Боніфацій, Григорій III, Захарій, Віргілій.*

На початку VIII ст. численні групи католицьких ченців розгорнули широку місіонерську діяльність у так званій «Молодшій Європі» – розташованих на схід від володінь франків землях. На той час Франкська держава, особливо її східні *gentes*, була ще далеко не повністю християнізована¹. Тому чимало ірландських, франкських та англосаксонських місіонерів проповідували Євангеліє у землях Баварії, Карантанії, Тюрингії, Нижньої Паннонії, на території проживання ободритів².

¹ Гілл Дж. Історія християнства / Дж. Гілл. – К. : Темпора, 2010. – С. 170.

² Боднарюк Б. М. Харизма пустелі. Витоки, становлення, духовно-аскетична і місіонерська практика християнського чернецтва III–XI ст. / Б. Боднарюк. – Чернівці : Прут, 2012. – С. 836.

Одним з таких був англосаксонський чернець Увінфріт (675–754 рр.), якого папа Григорій II (669–731 рр.) перейменував на Боніфація³ і відправив навертати у християнство язичницьке населення окреслених теренів⁴. Місія Боніфація у землях, де проживали, за його словами, «ненавчені алемани, або бавари, або франки» («*idiotae Alemanni, vel Vagoarii, vel Franci*»)⁵, спочатку зазнала невдачі. Найрішучіший опір місцевого населення і незалежного від Риму духівництва він зустрів у Баварії⁶. Але вже 722 р., отримавши військову підтримку майордома Карла Мартелла (688–741 рр.), він повернувся до Тюрингії, продовжив свою місію на східних окраїнах Франкського королівства, заснував монастир в Аманбурзі, на річці Ом. У 723 р. Григорій II висвятив Боніфація у єпископи без єпархії (*episcopus regionarius*)⁷, а 731 р. – архієпископом Баварії, Алеманії, Гессена і Тюрингії, де той заснував багато монастирів, утім жіночих. Зокрема, у Баварії на чолі всіх жіночих монастирів місіонер поставив Хунідрагу⁸.

З ініціативи Боніфація Карл Мартелл формально затвердив створення єпископатів у Регенсбурзі, Зальцбурзі, Фрайзінгу та Пассау. Проте жоден з них не отримав статусу митрополії⁹. У землях сучасної Центральної Німеччини місіонер заснував єпископати Вюрцбург, Барабург, Ерфурт, Ейхштедт, а 743 р. був призначений архієпископом Майнца. Успіхи Боніфація і загалом такий триумф християнства у нових землях можна пояснити, з одного боку, перемогою Карла Мартелла над сарацинами в Турі 732 р., яка зупинила поширення ісламу на захід і забезпечила проникнення євангелізаційних місій до регіону¹⁰, і безпосередньою постійною підтримкою місіонерів з Риму¹¹ та франкської керівної династії¹². Так, 739 р. папа Григорій III (690–741 рр.) писав до Боніфація: «Господь допоміг привести цих язичників у лоно Церкви твоїми трудами і підтримкою Карла Мартелла, короля франків»¹³.

Сам Карл Мартелл остерігався можливого об'єднання баварців і ломбардійців, що ускладнило б йому контроль над останніми. Тому 739 р. він звернувся до архієпископа з проханням у рамках загальної реформи створити Баварську Церкву, затверджену папою і настільки ним контрольовану, що це викликало обурення навіть

³ Лінч Дж. Середньовічна Церква. Коротка історія / Дж. Лінч. – К. : Основи, 1994. – С. 86.

⁴ Веселі Е. Вибори папи: від святого Петра до Франциска / Е. Веселі. – Жовква : Місіонер, 2014. – С. 55.

⁵ Epistola XLIX. Bonifacius Zachariae [A. D. 742.] // Migne J.–P. Patrologiae cursus completus, sive Bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica, omnium ss. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum, sive Latinorum, sive Graecorum / J.–P. Migne. – Paris, 1863. – Series Latina Prior. – T. LXXXIX. – P. 746.

⁶ Шафф Ф. История христианской Церкви. Средневековое христианство. От Григория I до Григория VII. 590–1073 г. по Р. Х. / Ф. Шафф. – СПб. : Библия для всех, 2008. – Т. 4. – С. 66.

⁷ Там же. – С. 63.

⁸ Боднарюк Б. М. Назв. праця. – С. 806.

⁹ Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'янства / А. Власто. – К. : Юніверс, 2004. – С. 31.

¹⁰ Шафф Ф. Указ. соч. – С. 64.

¹¹ Лінч Дж. Назв. праця. – С. 86–87.

¹² Боднарюк Б. М. Назв. праця. – С. 806.

¹³ Там само.

деяких франків¹⁴ та ірландських місіонерів, про яких дізнаємося з послань Боніфація до римських пап¹⁵.

Єпископ справді наштовхнувся на опір не лише окремих представників місцевого духівництва, а й ірландського чернецтва, місіонерська діяльність якого на середину VIII ст. вже стала традицією на континенті. Таку конфронтацію можна пояснити тим, що римські та англосаксонські місіонери, яких представляв Боніфацій, і ірландські місіонери проповідували дещо відмінні форми християнської традиції: по-різному визначали дату Великодня, носили різні типи тонзур¹⁶, з різним ступенем суворості ставилися до сім'ї і шлюбу серед ієреїв та ін. До того ж Боніфацій присягнув на вірність Григорієві II, тому його місіонерська діяльність була тісно пов'язана з папою і Римом¹⁷, а ірландська Церква все ще залишалася незалежною, що призвело до визрівання конфлікту.

Власне з моменту висвячення англосаксонського ченця Боніфація в сан архієпископа Баварії, Алеманії, Тюрингії і Гессена Григорієм II 731 р.¹⁸ та за період понтифікату Григорія III (731–741 рр.) розпочався конфлікт між франкським і, головню, ірландським місіонерством на континенті з одного боку та англосаксонською римською місією з іншого. Свідченням цього є послання-застереження Григорія III до баварських і алеманських єпископів, датоване 739 р., у якому він «[настійливо рекомендує їм слухатися Св. Боніфація, і, окрім того] язичницькі обряди і вчення, або хто прийшов з Бриттів чи лжесвящеників і еретиків, де б вони не були, постійно відмовляти і забороняти і т. д.»¹⁹. Під етнонімом «*Brittonum*», очевидно, слід розуміти все острівне місіонерство, включаючи ірландських ченців.

Філіп Шафф схильний вважати, що завданням Боніфація «було, радше, не наvertати язичників, а якомога більше романізувати те древнє християнство», принесене до центральноєвропейських регіонів, зокрема Баварії, місіонерами і єпископами, незалежними від Риму²⁰, тобто ірландськими ченцями. На цьому ґрунті й загострився досі доволі перманентний та прихований конфлікт між римською Церквою в особі св. Боніфація та кельтськими місіонерами. Джозеф Лінч з цього приводу констатував таке: «Близько шістдесяти років римська та ірландська місії проповідували кожна у своїй окремій сфері. Між ними виникали деякі тертя, але до серйозних сутичок не доходило»²¹. Лише з 30-х рр. VIII ст. духовне протистояння між кельтською місією з

¹⁴ Власто А. П. Назв. праця. – С. 30–31.

¹⁵ Epistola LVII. Bonifacius Zachariae [A. D. 744] // Migne J.–P. Op. cit. – P. 751–753; Шафф Ф. Указ. соч. – С. 62.

¹⁶ Гілл Дж. Назв. праця. – С. 171.

¹⁷ Веселі Е. Назв. праця. – С. 55–56.

¹⁸ Боднарюк Б. М. Назв. праця. – С. 806.

¹⁹ «[exhorts them to obey S. Boniface, and futher, that] gentilitatis ritum et doctrinam, vel venientium Brittonum, vel falsorum sacerdotum et haeticorum, aut undecunque sint, renuentes ac prohibentes adjiciatis, etc», див.: Gregorius Papa III. ad Episcopos Bajoariae et Alemaniae // Haddan W. Councils and ecclesiastical documents relating to Great Britain and Ireland / W. Haddan, W. Stubbs. – Oxford : The Clarendon Press, 1869. – Vol. 1. – P. 203.

²⁰ Шафф Ф. Указ. соч. – С. 62.

²¹ Лінч Дж. Назв. праця. – С. 81.

одного боку та франкським єпископатом, англосаксонською місією і Римом з іншого вступило в активну фазу.

Ще 718 р., після свого першого паломництва до Риму, Боніфаций, як уже зазначалося, був відправлений папою Григорієм II з дорученням наvertати в західний обряд населення так званої «Молодшої Європи». Перейшовши Альпи, він відвідав Баварію і Тюрингію, де зустрів особливий опір місцевого населення через те, що, по-перше, вимагав підпорядкування Риму, а, по-друге, вважав тамтешнє християнство неповноцінним, бо воно було принесене до регіону ірландцями – учнями св. Колумбана²², що лише загостило конфлікт з останніми. Своєю чергою Джонатан Гілл не вбачає у проповідницьких заходах Боніфация цілеспрямованого витіснення християнства ірландського зразка з окреслених просторів, підкреслюючи, що він лише «намагався встановити власну єпископську систему в щойно євангелізованих регіонах, а деінде реформувати»²³. Те, що Боніфаций діяв у рамках загальної реформи та в інтересах франкського двору і папи не піддається сумніву, однак не слід спростовувати при цьому його суперництво з ірландським духовенством на континенті, чому маємо дуже вагомі документальні підтвердження.

По-перше, процитоване вище послання Григорія III баварським і алеманським єпископам під 739 р. містить настанову не допускати вчення тих, «хто прийшов з Бриттів» («venientium Brittonum»)²⁴, що прямо вказує на підтримку англосаксонської місії Боніфация, на відміну від ірландської, з боку понтифіка. По-друге, в одному з листів до папи Захарія, датованому 742 р., де Боніфаций прямо звинувачував своїх попередників, місіонерів ірландсько-шотландської і франкської школи²⁵, у перелюбстві, розпусті, розбійництві і насильстві: «І знаходяться поміж тим єпископи, які дозволяють казати про себе, що вони не є розпусниками або перелюбниками, але вони п'яниці і кривдники, або мисливці, і які б'ються озброєні у війську, і проливають власною рукою людську кров, чи то язичників, чи то християн»²⁶.

Ще страшніше Боніфаций описував гріхи «між тими дяконами, яких вважають такими, що з дитинства свого завжди у розпусті, завжди у перелюбстві і у всій гидоті постійно життя проводячи, під таким значним доказом приступили до дяконства, і вже зараз у дяконстві чотирьох, або п'ятьох, чи більше наложниць маючи вночі у ліжку, Євангеліє, однак, читати і називати себе дяконами не соромляться і не бояться; і, значить, в такому кровозміщенні до стану духовенства приходять, у таких же гріхах живучи [...]»²⁷.

²² Шафф Ф. Указ. соч. – С. 63.

²³ Гілл Дж. Назв. праця. – С. 171.

²⁴ Gregorius Papa III. ad Episcopos Bajoariae et Alemaniae. – P. 203.

²⁵ Шафф Ф. Указ. соч. – С. 66.

²⁶ «Et inveniuntur quidam inter eos episcopi, qui, licet decant se fornicarios vel adulteros non esse, sed sunt ebriosi, et injuriosi, vel venatores, et qui pugnant in exercitu armati, et effundunt propria manu sanguinem hominum, sive paganorum, sive Christianorum», див.: Epistola XLIX. Bonifacius Zachariae [A. D. 742] // Migne J.–P. Op. cit. – P. 745.

²⁷ «[...] illos diaconos, quos nominant, qui a pueritia sua semper in stupris, semper in adulteriis, et in omnibus semper spurcitiis vitam ducentes, sub tali testimonio venerunt ad diaconatum, et modo in diaconatu concubinas quatuor vel quinque vel plures noctu in lecto habentes, Evangelium tamen legere, et diaconos se nominare

Звинувачення Боніфація були сфальсифіковані, адже загальновідомо, що Статут св. Колумбана, якого дотримувалися ірландські, а згодом деякі франкські місіонери, сповідував духовно-аскетичне життя, вводив принципи повної покори і безперервної аскези²⁸, будучи значно суворішим у питаннях сім'ї і шлюбу²⁹. Відтак, про наявність наложниць і перелюбства, як масового явища серед кельтських ченців, не могло йтися. Стосовно випадків насильства з їхнього боку, відзначимо, що самі ж острівні ченці, як і ті, хто перейняв їхні традиції, звично потерпали від знущань язичників місцевої християнської знаті³⁰, тому стверджувати, що вони проливали «людську кров, чи то язичників, чи християн» («sanguinem hominum, sive paganorum, sive Christianorum») ³¹ є перебільшенням. У такому разі свідчення Боніфація можна радше застосувати не до ірландського місіонерства, а місцевої галло-франкської Церкви, яка за Карла Мартелла впродовж 714–741 рр. суттєво занепала. Справа в тому, що той роздавав єпархії та монастирі своїм воїнам, які, звичайно, не дотримувалися аскези, полювали, влаштовували пишні бенкети, вели розгульний спосіб життя, порушували церковне право і соборні канони, а клір та єпископи тоді обиралися неканонічно³².

Ф. Шафф таке «лицемірство і нетерпимість» Боніфація у суперечці з «незалежними [від Риму. – О. К.] місіонерами французької та шотландсько-ірландської школи» пояснює тим, що «він ненавидів будь-які прояви індивідуальності і національної незалежності у питаннях церкви. За дійсне він сприймав лише римське християнство», яке сповідувала «його рідна Англія»³³. Однак, незважаючи на формальний перехід англосаксонських королівств близько 690 р. у християнство римського зразка³⁴, англосаксонська Церква, репрезентована св. Боніфацієм, запозичила багато елементів кельтської релігійності³⁵.

Протилежного погляду дотримується Богдан Боднарюк. На його думку, Боніфацій разом з ірландськими ченцями почав «вводити у Галлії римське церковне благочиння за допомогою папи св. Захарія (741–752), останнього грека на папському престолі, й синів Карла Мартелла – Карломана (741–754) і Піпіна Короткого (741–768)»³⁶, і саме зусиллями Боніфація ірландські ченці створили у 751 р. єпархії Пассау, Регенсбург, Фрейзінг та Зальцбург³⁷.

Однак, відомо, що ірландські монастирі синхронізували статути згідно з Правилами св. Бенедикта³⁸ і влилися у місцеву церковну структуру римського зразка значно пізніше, а сама ірландська Церква залишалася незалежною від Риму аж до

necerubescunt, nec metuunt; et sic in talibus incestis ad ordinem presbyteratus venientes, in iisdem peccatis perdurantes [...]», див.: Ibidem. – Р. 745.

²⁸ Боднарюк Б. М. Назв. праця. – С. 771.

²⁹ Гілл Дж. Назв. праця. – С. 167.

³⁰ Боднарюк Б. М. Назв. праця. – 769.

³¹ Epistola XLIX. Bonifacius Zachariae [A. D. 742]. – Р. 745.

³² Боднарюк Б. М. Назв. праця. – С. 806.

³³ Шафф Ф. Указ. соч. – С. 66.

³⁴ Лінч Дж. Назв. праця. – С. 81.

³⁵ Гілл Дж. Назв. праця. – С. 166–167.

³⁶ Боднарюк. Б. М. Назв. праця. – С. 806.

³⁷ Там само. – С. 836.

³⁸ Гілл Дж. Назв. праця. – С. 167.

Норманського завоювання (1066 р.). Тому конфлікт ірландського чернецтва зі св. Боніфацієм у так званій «Молодшій Європі» все ж мав місце, принаймні за папи Захарія (початок 40-х рр. VIII ст.), про що свідчать процитовані вище епістолярні джерела.

Так, у наступному листі до понтифіка 744 р. Боніфацій писав, що свої найбільші зусилля він спрямував «проти двох найгірших еретиків [...] і «богохульників [...] Один з них, який зветься Альдеберт, галльського [франкського. – О. К.] походження, другий, що зветься Климентом, скотського походження [...]»³⁹. Етнонім «*Scotus*» вказує, власне, на кельтське походження Клементя. Ф. Шафф ідентифікує його, як ірландського ченця, який проповідував у Східній Франконії і, маючи двох синів, виступав проти celibату⁴⁰. За словами самого Боніфація, він звинувачувався у тому, що «боровся проти католиків, заперечував і спростовував канони Христової Церкви [...]»⁴¹. Глава франкської Церкви називав Клементя еретиком у листі до папи Захарія ще й тому, що той, за його словами, спотворював «вчення і мудрість святих отців Ієроніма, Августина, Григорія» («tractatus et intellectus sanctorum patrum Hieronimi, Augustini, Gregorii»)»⁴².

Інший, обвинувачений Боніфацієм в ересі, Альдеберт, очевидно, був єпископом Суассона, який проводив місіонерську діяльність на правому (франкському) березі Рейну, здобувши славу проповідника і чудотворця. Боніфацій називав його самозванцем, котрий обманював людей неправдивими чудесами та реліквіями, а також звинувачував у посяганні на права, рівні з апостолами⁴³.

Климент і Альдеберт були засуджені без суду і відлучені від Церкви як еретики на провінційному синоді в Суассоні в 744 р., а згодом на синоді в Римі папою Захарієм, який підтвердив вердикт Боніфація⁴⁴.

Проте найбільшого розголосу набув конфлікт Боніфація з ірландським монахом Віргілієм (710–784 рр.), що між 743–744 рр. прибув на континент з нечисленним супроводом ірландських ченців⁴⁵. Саме під 744 р. папа Захарій у листі до архієпископа Боніфація вперше згадував про «Віргілія та Седонія, благочестивих мужів»⁴⁶. Запевнення архієпископа Боніфація, ворожого до іноземних, головно, ірландських місіонерів, папою Захарієм у «побожності» («*religiosi*») Віргілія⁴⁷ можна пояснити, радше, метою прибуття останнього на континент. Справа в тому, що євангелізаційні заходи Віргілія, на відміну від його попередників – Еммерама, Руперта і Корбініана,

³⁹ «[...] contra duos haereticos pessimos [...] et blasphemos [...] Unus eorum, qui dicitur Adelbertus, natione generis Gallus, alter, qui dicitur Clemens, genere Scotus est [...]», див.: Epistola LVII. Bonifacius Zachariae [A. D. 744]. – P. 751–752.

⁴⁰ Шафф. Ф. Указ. соч. – С. 62.

⁴¹ «[...] contra catholicam contendit ecclesiam, canones Ecclesiarum Christi abnegate et refutat [...]», див.: Epistola LVII. Bonifacius Zachariae [A. D. 744]. – P. 753.

⁴² Epistola LIX. Bonifacius Zachariae // Monumenta Germaniae Historica (далі – MGH). Epistolae selectae. – Berlin, 1916. – Т. 1 : S. Bonifatii et Lulli epistolae. – P. 112.

⁴³ Шафф. Ф. Указ. соч. – С. 62.

⁴⁴ Там же. – С. 62.

⁴⁵ Кожяк Р. Роль миссионерів в християнізації славян Центральної Європи / Р. Кожяк // Российские и славянские исследования. – 2009. – Вып. 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.krotov.info/history/09/2/kozhyak.htm>

⁴⁶ «Vergilius et Sedonius, religiosi viri, etc», див.: Epistola LVI. Zacharias Bonifacio [A. D. 744]. – P. 751.

⁴⁷ Ibidem.

мали проводитися в руслі політики франкського впливу в підкореній Баварії⁴⁸, тому з метою зайняти найближчу Зальцбурзьку єпархію, на запрошення герцога Оділона (*Otilonis*) (736–748 рр.) та ініціативи франкського короля Піпіна III (751–768 рр.) чернець виїхав до Баварії⁴⁹.

Однак ставлення до Віргілія з боку папи Захарія, як видно з подальшого листування останнього з архієпископом Боніфацієм, зазнало змін. Причиною цього став особистий конфлікт між главою франкської Церкви – архієпископом Уїнфрідом-Боніфацієм та тодішнім ігуменом монастиря Св. Петра у Зальцбурзі Віргілієм⁵⁰. Передувала цьому елементарна граматична помилка, здійснена одним із зальцбурзьких священиків у тексті формули, що виголошувалася під час обряду хрещення⁵¹. Текст «Охрещую тебе в ім'я Отця і Сина і Святого Духа» помилково звучав так: «Baptizo te in nomine patria (замість *patris*) et filia (замість *fili*) et spiratus sancti»⁵², зі змістом: «Охрещую тебе в ім'я батьківщина, і дочка, і Святого Духа». Дізнавшись про цей випадок, архієпископ Боніфацій притягнув до відповідальності Віргілія з вимогою визнання недійсними всіх здійснених цим ченцем випадків охрещення. Втім той рішуче відхилив вимогу архієпископа, що стало безпосереднім приводом для написання Боніфацієм скарги на ірландського ченця з цілим переліком обвинувачень в офіційному листі до папи Захарія 746 р.⁵³.

Треба визнати, що в перші десятиліття поширення християнства у франків і баварців нижче, рядове духовенство на місцях отримувало досить поверхову освіту, а відтак прості священики дуже слабо володіли латиною⁵⁴. Це було, втім, властивим і англосаксонському духівництву, представником якого був Боніфацій. Зокрема, на середину VIII ст. не бракувало монахів та священиків, які не знали навіть основ латини, а також «*Отче наш*» і «*Вірую*», не кажучи вже про вивчення елементарних літургійних правил і релігійної догматики⁵⁵. На думку Андрія Глебова, така ситуація в англосаксонській Церкві зберігалася і в другій половині VIII ст.⁵⁶. Такі малоосвічені пресвітери служили і в Зальцбурзькій єпархії⁵⁷.

Олександр Исаченко припускав, що «Боніфацій керувався не лише і не стільки любов'ю до бездоганної латини: Боніфацій звинувачував Віргілія також в тому, що цей, останній, будучи всього лише ігуменом монастиря Св. Петра, фактично керував усією

⁴⁸ Кожяк Р. Указ. соч. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.krotov.info/history//09/2/kozhyak.htm>

⁴⁹ Исаченко А. В. К вопросу об ирландской миссии у паннонских и моравских славян / А. Исаченко // Вопросы славянского языкознания. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Вып. 7. – С. 50; Боднарюк Б. М. Назв. праця. – С. 857.

⁵⁰ Исаченко А. В. Указ. соч. – С. 49.

⁵¹ Боднарюк Б. М. Назв. праця. – С. 859.

⁵² Исаченко А. В. Указ. соч. – С. 52.

⁵³ Боднарюк Б. М. Назв. праця. – С. 859.

⁵⁴ Исаченко А. В. Указ. соч. – С. 51.

⁵⁵ Глебов А. Г. Англия в раннее средневековье / А. Глебов. – СПб. : Евразия, 2015. – С. 86.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Боднарюк Б. М. Назв. праця. – С. 859.

зальцбурзькою єпархією»⁵⁸. Така практика, введена Віргілієм у Зальцбурзі за зразком ірландської церковної традиції, суперечила франкським правовим нормам⁵⁹.

Втім, реакція папи Захарія на скаргу архієпископа була відповідною. Зберігся лист понтифіка від 1 травня 748 р.⁶⁰, з якого ми дізнаємося про зміст звинувачень, висунутих останнім на адресу зальцбурзького ігумена. У ньому понтифік повідомляв, що «Віргілій той, – не знаємо, чи варто називати його священиком, – лихословить проти тебе [Боніфація. – *О. К.*] [...]»⁶¹. З тексту джерела ми дізнаємося не лише про «інтриги» Віргілія проти архієпископа Боніфація, а й спробу нібито розсварити його з баварським герцогом Оділоном (*Otilono duce Baiubariorum*)⁶². Так, папа згадував про спробу Віргілія «посіяти ненависть між тобою [Боніфацієм. – *О. К.*] і ним [Оділоном. – *О. К.*]»⁶³.

Однак, зважаючи на те, що Віргілій проводив свої місіонерські заходи в контексті політики зміцнення впливу франкського короля Піпіна III (714–768 рр.) у землях підкорених *gentes* – на території Баварії, Каринтії і Нижньої Паннонії⁶⁴, і, що святий прибув у Зальцбург очолити місцеву єпархію на запрошення самого ж герцога Оділона⁶⁵, всі процитовані вище звинувачення Боніфація, без сумніву, видаються сфальсифікованими. Основною його ціллю було усунення ірландця Віргілія із Зальцбурга, що відкрило б шлях для приєднання баварської Церкви до франкської. Для досягнення цієї мети Боніфацій вирішив звинуватити Віргілія в ересі, тим самим остаточно очорнивши його в очах римського понтифіка⁶⁶.

Так, у вищезгаданому листі папа Захарій згадував «про спотворене і водночас вороже вчення, яке висказане проти Бога і своєї душі [...]»⁶⁷, а також про те, «що існує інший світ, та інші люди під землею є, або Сонце і Місяць [...]»⁶⁸. Далі понтифік рекомендував архієпископові Боніфацію: «[...] відлучи від церкви духівництво, позбавлене гідності»⁶⁹, якщо звинувачення, приписувані Віргілію будуть підтвердженні розслідуванням.

Без сумніву, трактування вчення св. Віргілія з погляду римського понтифіка і франкського архієпископа як єретичного, є помилковим. Наука давно вже ототожнила концепцію Віргілія про «інший світ та інших людей під землею» (*alius mundus et alii homines sub terra*) з античним вченням про антиподів, яке вперше обґрунтували

⁵⁸ Исаченко А. В. Указ. соч. – С. 52.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Epistola 80. Reverentissimo et sanctissimo fratri Bonifatio coepiscopo Zacharias servus servorum Dei // MGH. Epistolae selectae. – Berlin, 1916. – Т. 1 : S. Bonifatii et Lulli epistolae. – P. 172–180.

⁶¹ «[...] Virgilius ille, – nescimus si dicatur presbiter, – malignatur adversum te [...]», див.: Ibidem. – P. 178.

⁶² Ibidem.

⁶³ «[...] ut odium inter te et illum semonaret [...]», див.: Ibidem.

⁶⁴ Кожяк Р. Указ. соч. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.krotov.info/history//09/2/kozhyak.htm>

⁶⁵ Власто А. П. Назв. праця. – С. 32; Боднарюк Б. М. Назв. праця. – С. 857.

⁶⁶ Исаченко А. В. Указ. соч. – С. 52.

⁶⁷ «De perversa autem et iniqua doctrina, quae contra Deum et animam suam locutus est [...]», див.: Epistola 80. Reverentissimo et sanctissimo fratri Bonifatio coepiscopo Zacharias servus servorum Dei // MGH. Epistolae selectae. – Berlin, 1916. – Т. 1 : S. Bonifatii et Lulli epistolae. – P. 178.

⁶⁸ «[...] alius mundus et alii homines sub terra sint seu sol et luna [...]», див.: Ibidem. – P. 179.

⁶⁹ «[...] ab ecclesia pelle sacerdotii honore privatum», див.: Ibidem.

піфагорейці. Саме вони висунули наукову гіпотезу про кулясту форму землі, оточену зі всіх сторін океанами, а також про інший «всесвіт», у якому живуть абсолютно інші люди – антиподи, недосяжні для людей нашого світу. Це вчення в період раннього Середньовіччя розвивали англосаксонський вчений і богослов Беда Преподобний (672–735 рр.) та вестготський архієпископ Ісидор Севільський (560–636 рр.), з працями яких міг бути знайомий Віргілій⁷⁰. З погляду християнської доктрини існування «інших людей, що не походять безпосередньо від Адама та Ноя, і які назавжди відділені від нашого світу, не допускалося⁷¹. Тому ця концепція викликала осуд архієпископа Боніфация і папи Захарія, а наведені ними вище звинувачення означали вчення про кулясту форму Землі та про антиподів⁷².

Однак Віргілій, за припущенням О. Исаченка, через володіння грецькою мовою та «існування безперервної античної традиції в Ірландії», був добре знайомий з античною космогонією і всього лише поширював деякі її ідеї⁷³. Також вченими досі висловлюються припущення, що св. Віргілій міг бути автором написаної близько 768 р. у Баварії під псевдонімом Етика Істера «*Космографії*», в якій виклав своє вчення про антиподів⁷⁴.

Подальший перебіг подій показав, що звинувачення Віргілія в ересі не підтвердилися, а ірландського святого виправдали. Він розгорнув широку місіонерську діяльність на східних окраїнах Франкського королівства. За словами автора «*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*», Віргілій ініціював місію до карантанських слов'ян і навіть у Нижню Паннонію⁷⁵. Протягом тривалого (до 784 р.) керівництва зальцбурзькою Церквою він виявив себе винятково здібною особистістю. За його участю проходили будівельні роботи, вирішувалися матеріальні, правові, церковно-організаційні питання, здійснювалася літературна діяльність, причому не тільки на території очолюваного ним Зальцбурзького діоцезу. У 774 р. під його керівництвом завершилося будівництво Зальцбурзької базиліки, перебудованої потім у катедральний собор⁷⁶. Помер Віргілій 27 листопада 784 р. у Зальцбурзі, проживши тут 40 років, і лише 1223 р. був долучений до лику святих⁷⁷.

Св. Боніфаций незадовго після вичерпання конфлікту із зальцбурзьким духівництвом загинув мученицькою смертю у Фрисландії 754 р.⁷⁸, проповідуючи Євангеліє язичникам фризам. Похований у монастирі Фульди⁷⁹. Завдяки його великій праці, папство здобуло високий авторитет у Франкському королівстві⁸⁰. «Його успіхи в

⁷⁰ Исаченко А. В. Указ. соч. – С. 53.

⁷¹ Там же. – С. 53.

⁷² Там же. – С. 54.

⁷³ Там же. – С. 53–54.

⁷⁴ Там же. – С. 54.

⁷⁵ De conversione Bagoariorum et Carantanorum libellus // MGH. – Hannoverae : Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, 1854. – Т. XI : Scriptorum. – Р. 7; Кожяк Р. Указ. соч. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.krotov.info/history//09/2/kozhyak.htm>

⁷⁶ Там же.

⁷⁷ Боднарюк Б. М. Назв. праця. – С. 858.

⁷⁸ Лінч Дж. Назв. праця. – С. 88.

⁷⁹ Боднарюк Б. М. Назв. праця. – С. 807.

⁸⁰ Веселі Е. Назв. праця. – С. 55.

регіонах, що лежали за кордонами Франкського королівства [у так званій «Молодшій Європі». – *О. К.*], – на думку Дж. Лінча, – означали розповсюдження організованого, орієнтованого на Рим нормативного християнства»⁸¹. Цього «апостола Німеччини»⁸², незважаючи на його англосаксонське походження, справедливо можна назвати «франкським ченцем» за замовчування, адже завдяки йому, як дослівно говорить Б. Боднарюк, «з'явилась відтак католицька Німеччина»⁸³ на основі франко-англо-ірландського субстрату⁸⁴.

Загалом, непорозуміння й конфлікти архієпископа Боніфація з його франкськими та шотландсько-ірландськими опонентами, на думку Ф. Шаффа, – це «суперечки між організованим, або римським католицизмом і католицизмом незалежним»⁸⁵. Протистояння св. Боніфація з ірландським і франкським чернецтвом загострилося на тлі загальної релігійної реформи, яку проводило папство в землях нехрещених *gentes* на східних околицях королівства франків. Попри відмінну церковну організацію та місіонерську традицію, євангелізаційна діяльність кельтських ченців стала основною перешкодою у процесі зміцнення архієпископом Боніфацієм впливові тут римських первосвящеників. Та, не зважаючи на це, як франко-ірландська, так і англосаксонська римська місії Боніфація і його наступників відіграли вирішальну роль в інституціоналізації церковного управління у країнах так званої «Молодшої Європи».

This article represents the competition between the Irish-Frankish monks and Anglo-Saxon missionary, later archbishop Boniface on the background of Christianization of the population of the Central Europe at the first part of the VIIIth century. Using the analysis of the written documents, particularly the correspondence of archbishop Boniface with Roman pontiffs Gregory III and Zacharias the author explores the reasons and the main components of the conflict of Saint Boniface with the Frankish and Irish priesthood on the continent. Considerable attention is paid to the problem of investigation the implication of monk Virgil in spreading the heretical teaching among the Salzburg priesthood.

Key words: *Archbishop, Roman pontiff, abbot, the Irish-Frankish missionary, Salzburg, Boniface, Gregory III, Zacharias, Virgil.*

⁸¹ Лінч Дж. Назв. праця. – С. 87.

⁸² Боднарюк Б. М. Назв. праця. – С. 807.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само. – С. 806–807.

⁸⁵ Шафф. Ф. Указ. соч. – С. 67.

УДК 930:[94:316.347:398.22](48:477)«08/11»

Владислав Кіорсак (Львів, Україна)

РУСЬ В УЯВЛЕННЯХ ДАВНІХ СКАНДИНАВІВ

У статті проаналізовано середньовічні скандинавські саги. Досліджено уявлення скандинавів про східноєвропейські землі, реконструйовано особливості географічних знань та їхній вплив на ментальність норманів. Розглянуто окремі східноєвропейські топоніми та їхню інтерпретацію в ісландських текстах. На прикладі розвитку середньовічної скандинавської літератури та політичної ситуації у Східній Європі показано еволюцію найменувань місцевостей.

Ключові слова: саги, ментальність, русько-скандинавські відносини, Аустрвег.

У сучасній європейській історіографії доволі часто досліджують ментальність середньовічної людини¹. Зокрема, добре висвітлений світогляд давніх скандинавів. Причиною тому, очевидно, є велика кількість різного за своїм характером джерельного матеріалу, який дозволяє чіткіше проаналізувати окремі аспекти світосприйняття цих людей.

Проблемним у даному контексті є пізні походження історичних джерел, головню XII–XIV ст. Це пов'язано з тим, що саги, епічні поеми та поезія скальдів століттями побутували у формі усної народної творчості². Історична пам'ять у Скандинавії була вагомим чинником формування культури. Усе починалось із генеалогії, яка тоді відігравала роль соціального ідентифікатора. Про людину можна було говорити на основі інформації про її родичів та предків. Тому обов'язком кожної вільної людини було знати своїх предків, які жили декілька сотень років тому³. Для того, щоб інформація краще запам'ятовувалася і коректно передавалася з покоління у покоління, її укладали у формі віршів. Завдяки цій історичній пам'яті до нас дійшли свідчення про події, які сягають своїм корінням ще часів так званого «*Великого переселення народів*».

Історична достовірність цих сюжетів залишається дискусійною, оскільки джерел для її перевірки маємо небагато, однак для нас, насамперед, важливим є відображення ними способу мислення скандинавів у пізньому Середньовіччі, уявлення про навколишній світ та його сприйняття у контексті історичної пам'яті.

Сага, як історичне джерело, цінна насамперед тим, що зображує побут крізь призму авторських уявлень про нього. Найкраще це ілюструють копільовані твори

¹ Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа Анналов / А. Гуревич. – М. : Индрик, 1993. – 327 с.

² Стеблин-Каменский М. Саги как исторический источник / М. Стеблин-Каменский // Рыздзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв. / Е. Рыздзевская. – М., 1978. – С. 12–25; Мельникова Е. А. Германский героический эпос в средневековой Скандинавии: актуализация традиции / Е. Мельникова // Самые забавные лживые саги. Сборник статей в честь Г. В. Глазыриной. – М., 2012. – С. 122–137.

³ Успенский Ф. Б. Люди, тексты и вещи. Из истории культуры средневековой Скандинавии / Ф. Успенский. – М. : Форум ; Неолит, 2015. – С. 76.

циклу «саг про давні часи», сконструйовані на основі давніх легенд та епічних пісень. Цікаво, що саме ці саги рясніють згадками про терени Східної Європи.

Відкидати правдивість цих свічень не варто. Якщо при окресленні елементів побуту, діалогів персонажів ідеться лише про художні засоби передачі інформації, то загальне тло тексту допомагає зрозуміти, як сприймалося скандинавами те чи інше державне утворення⁴.

Проблема уявлень про світ скандинавів уже неодноразово цікавила дослідників. Із пострадянських істориків у східноєвропейському контексті найкраще це питання вивчили О. Мельникова, Т. Джаксон та Г. Глазиріна.

Серед згадок східноєвропейської топонімії найцікавішим нам видається топонім *Austrvegr*. Навколо нього здавна точилися дискусії. Сучасні дослідники й досі не дійшли спільної думки про його локалізацію. Термін *Austrvegr* дослівно перекладається як «Східний шлях». Окрім нього, існували також Західний шлях, який однак дуже рідко нотується джерелами, а також Північний шлях (*Nordvegr*, з якого згодом утворилась назва Норвегії)⁵. Сама концепція Сходу в просторових уявленнях скандинавів є дуже цікавою. Т. Джаксон, аналізуючи свідчення королівських саг, виділила чотири сегменти уявлень скандинавів, приблизно орієнтовані на сторони світу. Центром цього орієнтиру була північ Данії⁶.

О. Мельникова помітила, що їхні географічні знання були трохи викривленими порівняно з сучасними уявленнями. Так, Константинополь та Єрусалим знаходилися на Сході, Африка на Заході тощо⁷. Сам концепт Сходу дуже тісно пов'язувався з Руссю, тому Т. Джаксон зауважувала, що всі події в історії героїв ісландських саг на теренах Русі відбуваються виключно на Сході⁸.

Топонім *Austrvegr* найраніше згадується у поемі «*Перелік Інґлінґів*» норвезького скальда Тьодольва з Хвініра, датований кінцем IX ст.⁹. Побутування топоніма *Austrvegr* до створення централізованої Руської держави свідчить про доцільність його використання для означення конкретного торгового шляху в Східній Європі, а не політичного об'єднання.

Проте термін зазнавав еволюції разом із розвитком ісландської літератури та політичними змінами на Сході Європи. Т. Джаксон зазначає, що до моменту запису перших скандинавських творів слово *vegr* пройшло еволюцію значення: від поняття

⁴ Driscoll M. What's truth got to do with it? Views on the historicity of the sagas / M. Driscoll // Самые забавные лживые саги. Сборник статей в честь Г. В. Глазыриной. – М., 2012. – С. 15–27; O'connor R. History or fiction? Truth-Claims and Defensive Narrators in Icelandic Romance-Sagas / R. O'connor // *Maediavel Scandinavia*. – 2005. – № 15. – S. 101–169.

⁵ Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации: Тексты. Перевод. Комментарий / Е. Мельникова. – М.: Вост. лит., 2001. – С. 65–66.

⁶ Jackson T. N. Ways on the 'Mental Map' of Medieval Scandinavians / T. Jackson // *Analecta Septentrionalia* (RGA–E. B. 65). – Berlin; N.–Y., 2009. – P. 211–220.

⁷ Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи. – С. 65–67; Джаксон Т. Н. Многозначность терминов стран света в средневековой Исландии / Т. Джаксон // Книга картины Земли: Сборник статей в честь Ирины Геннадиевны Коноваловой. – М., 2014. – С. 76–92.

⁸ Джаксон Т. Н. Многозначность терминов... – С. 76–92.

⁹ Jackson T. Ways on the 'Mental Map'... – P. 211–220; Eadem. The North of Eastern Europe in Early Nordic Texts: the Study of Place-Names / T. Jackson // *Arkiv för nordisk filologi*. – 1993. – № 108. – P. 38–45.

маршруту до поняття земель. Автор прослідковує розвиток топонімії, що в процесі освоєння земель мала певне змістове забарвлення і втрачала його зі змінами у свідомості людей¹⁰.

Ще одним важливим писемним джерелом є рунічні написи на каменях. Найбільше їх виявлено на території сучасної Швеції, контакти населення якої зі Східною Європою були найтіснішими через географічну близькість.

Значно більше знаходимо епіграфічних написів, пов'язаних зі згадкою Візантії, відповідно набагато менше каменів згадують Волзький шлях. Це пояснюється найбільш масовим використанням шведами надмогильних каменів наприкінці X – на початку XI ст., коли Волзький шлях утратив своє первісне значення через так звану «Срібну кризу» на Сході¹¹. Торговельні шляхи зміщувалися на Захід, формуючись як альтернатива Волзькій магістралі, виникли нові укріплені поселення – Гніздово та пізніше Київ, орієнтований на торгівлю з Візантією¹².

По-іншому трактують термін *Austrvegr* ранні королівські саги. Одним із найдавніших таких текстів є «Огляд саг про Норвезьких конунгів» («*Ágrip af Nóregskonungasögum*»), написаний наприкінці XII ст. Оригінал тексту не дійшов до нас, зберігшись лише в одному списку, датованому XIII ст.¹³. У ньому термін «Східний шлях» – це магістраль, яка веде до Константинополя¹⁴.

До ранніх королівських саг відноситься й «*Morkinskinna*», створена на початку XIII ст., що описує події від 1030-х рр. до другої половини XII ст. Джерелами для її написання стали більш ранні тексти та усні оповіді, які додають сазі історичної автентичності та надійності¹⁵. За її сюжетом, норвезькі торговці сіллю збиралися відправитися на Аустрвег, однак через політичні конфлікти із суперниками короля Олафа і русько-норвезьке протистояння це було небезпечно; коли вони прибули в Аустрікі, то місцеві жителі напали на них¹⁶. Цей сюжет доволі показовий у тому плані, що Аустрвег у джерелі трактується як торговий маршрут, а Аустрікі – навколишні землі, які контролювалися конунгом Східного шляху Ярославом.

Більш пізні королівські саги, зокрема «Сага про Інґлінгів» та «Красива шкура», згадують термін «Східний шлях» у множині. При цьому він поширюється і на балтійські

¹⁰ Eadem. Ways on the 'Mental Map'... – P. 217.

¹¹ Kovalev R. Were there Direct Contacts Between Volga Bulgāria and Sweden in the Second Half of the Tenth Century? The Numismatic Evidence / R. Kovalev // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – 2013. – № 20. – P. 68–102; Noonan Th. Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age / Th. Noonan // Harvard Ukrainian Studies. – 1978. – № 1. – P. 244–252.

¹² Андрощук Ф. А. Гнѣздово, Днепровский путь и финал Бирки / Ф. Андрощук // Гнѣздово. 125 лет исследования памятника. Труды ГИМ. – М., 2001. – Вып. 124. – С. 126–135; Noonan Th. The monetary History of Kiev in the Pre-Mongol Period / Th. Noonan // Harvard Ukrainian Studies. – 1987. – № 3. – С. 323–365.

¹³ Ágrip af Nóregskonungasögum: A Twelfth Century Synoptic History Of The Kings Of Norway / [edited and translated by M. J. Driscoll]. – London, 2008. – P. IX–X.

¹⁴ Ibidem. – P. 44.

¹⁵ Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий. Издание второе, в одной книге, исправленное и дополненное / Т. Джаксон. – М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. – С. 46–48.

¹⁶ Morkinskinna. Pergamentsborg fra fortste halvdel af det trettende aarhunrede. Ungivenaf C. R. – Unger, 1867. – P. 3–5.

племена Естланду і Курланду, які у свідомості авторів не входили до складу Гардаріки (власне Русі).

«Сага про Олафа Трюнгвассона» подає цікавий епізод: «Він став відомий у Гардаріці, а також у багатьох місцях Аустрвегу»¹⁷, що дозволяє його вважати у свідомості скандинавів чимось ширшим, ніж терени уявленої ними Русі. Примітним є те, що Східний шлях починався з Естланду, однак, судячи з текстів саг, не входив до зони впливу Гардаріки. У тій же сазі згадується, що Олаф плив Аустрвегом, поки не приплив до держави Володимира¹⁸.

Цікавим є свідчення однієї саги, яку відносять до жанру «легендарних», зокрема «Саги про Хальвдана Ейстейсона». Основні події в ній розгортаються на теренах Східної Європи. У цьому творі занотовано: «[...] було вирішено, що Хальвдан відправиться з країни (Гардаріки) з п'ятьма кораблями і вибере собі хоробрих воїнів. Відплив він спочатку в Аустрвег і спіткав його там успіх [...]»¹⁹. Тут же йдеться про прибуття до конунга Ейстейна Альдейгюборг купців з Русії, які просили перезимувати²⁰. Однак у кінці твору головний герой називає всі землі Східної Європи терміном «Аустрвег»²¹. Не виключено, що в тексті відчуваються різночасові нашарування та запозичення з інших оповідей, однак це питання потребує окремого дослідження.

Побіжний огляд скандинавських джерел дозволяє засвідчити ототожнення топоніма *Austrvegr*, насамперед, зі шляхом до Візантії. Волзька магістраль у даному контексті майже не згадується. Попри це, ми можемо стверджувати, що виникнення Русі як централізованої держави базувалось на експлуатації торгових шляхів, які через прагнення до монополії в контролі над торгівлею, поступово сприяли утворенню протодержавних формувань.

Отже, на основі аналізу давньоскандинавської писемності ми можемо побачити розрізнення скандинавами східноєвропейських політичних утворень. Зрозуміло, що ці твори відображають ретроспективні постійно змінні уявлення авторів, тому й плутанина топонімів уже в контексті самих саг виглядає зрозумілою.

Втім, зі всіх джерельних свідчень чітко помітна певна подвійність цього умовного поділу в сприйнятті скандинавами Східної Європи. Окремі дослідники, аналізуючи свідчення візантійських та руських джерел, доходять висновку, що така подвійність справді присутня. С. Плохій доводить, що власне руськими землями були головню землі Подніпров'я. До територій, розташованих на півночі, автор застосовує термін Костянтина Багрядородного «зовнішня Русь»²². У коректності опису імператора Костянтина, не знайомого безпосередньо з географічною специфікою середовища,

¹⁷ Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – С. 160.

¹⁸ Там же. – С. 189.

¹⁹ Глазырина Г. В. Исландские викингские саги о Северной Руси / Г. Глазырина. – М. : Научно-издательский центр «Ладомир», 1996. – С. 61.

²⁰ Там же. – С. 63–64.

²¹ Там же. – С. 85.

²² Плохій С. М. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / С. Плохій. – К. : Критика, 2015. – С. 44–45.

сумнівається В. Петрухін²³. Однак аналіз руських джерел дозволяє нам говорити про декілька різновидів окреслень, при тому, що домінантною залишалися все ж місцеві.

Північноруські землі в сагах розглядалися як частина власної ойкумени. Правителі Східної Європи святкували скандинавське свято Йоль, обговорювали важливі питання на зборах-тінгах, при дворі конунгів грали в традиційні для Скандинавії ігри тощо²⁴. Відтак тло джерела часто ставало ретроспективною свідомості автора та його оточення.

Згадки про руські терени знаходимо і в міфології. Як зазначав А. Гуревич, психіка середньовічної людини була легко підвладна містицизму²⁵. І скандинавська сага якнайкраще відображає цю властивість. У творі Сноррі Струлуссона «Хемскрінгла» знаходимо доволі цікавий епізод про «Велику» або «Холодну Швецію». За легендою, це була одна з найбільших країн світу, де проживали різні народи та істоти. Зокрема, країна ванів, божественних істот, покровителів родючості розташовувалася на північ від Чорного моря та по суті знаходилася між двома частинами світу – Європою і Азією. За Сноррі, північна частина цієї країни незаселена через сильний холод. Тут проживають карлики, велетні, чорні люди та багато інших народів. Тут можна зустріти драконів та інших звірів²⁶.

Одна із назв цих земель – «Скіфія», її часто використовували автори різноманітних географічних трактатів, а також такі історики як Саксон Граматик²⁷. У працях ісландських географів можна знайти свідчення про заселення території цієї країни різноманітними чудовиськами, зокрема алабанами, які мають волосся та шкіру білу неначе сніг, а вночі бачать краще, ніж удень, поруч з якими мешкають войовничі жінки, які за своєю силою та кмітливістю не поступаються чоловікам²⁸.

Описи скандинавами земель Північного Причорномор'я з міфологічного погляду можуть свідчити про їхню екзотичність у свідомості цих людей. З іншого боку, це підтверджує обізнаність із географією Східної Європи, оскільки окрім легендарних свідчень можна зустріти й докладні географічні описи річок, народів та міст, які їх населяли.

Цікавими в плані уявлень скандинавів нам видаються свідчення «Саги про Ингвара Мандрівника», яка належить до ранніх легендарних текстів XIII ст., описуючи правління київського князя Ярослава Володимировича²⁹. Для дослідників історії Русі твір є цінний описом Дніпровського торгового шляху очима скандинавів, де також присутня дуже помітна міфологічна складова. На думку автора (очевидно, для того, щоб

²³ Петрухін В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков / В. Петрухін. – М. : Гнозис, 1999. – С. 69.

²⁴ Показовими є свідчення «Саги про Гальвдана Ейстейнссона», події якої відбуваються головно на території Ладозького королівства.

²⁵ Гуревич А. “Эдда” и сага / А. Гуревич. – М., 1974. – С. 102.

²⁶ Сноррі Струлусон. Круг Земной. – М. : Наука, 1980. – С. 11–13.

²⁷ The first nine books of the Danish history of Saxo Grammaticus / translated by Oliver Elton. – London : Nutt, 1894. – P. 30.

²⁸ Мельникова Е. А. Древнескандинавские географические сочинения / Е. Мельникова. – М. : Наука, 1986. – С. 178–179.

²⁹ Глазырина Г. В. Сага об Ингваре Путешественнике: Текст, перевод, комментарий / Г. Глазырина. – М. : Восточная Литература, 2002. – С. 5–7.

додати гостроти сюжетові), на території Східного шляху мешкали дракони, велетні та інші істоти. Дніпровські пороги (згідно із сагою) були настільки великими, що команді доводилося тягнути мотузками корабель на гору, а коли це не вдавалося, то штучно, копаючи декілька місяців, змінювати русло річки³⁰.

Отже, сага як історичне джерело цінна нашаруванням текстів і вражень авторів з різних епох. Аналізуючи їх, дослідник може прослідкувати певні неспівпадіння, очевидно зумовлені синкретизмом усної традиції, яка відображає легендарні часи, та писемної, яка нотує світобачення редакторів XIII–XIV ст. Завданням дослідників є відшарувати ці пласти пізнішого походження та проаналізувати еволюцію світосприйняття скандинавів.

Багато в чому свідчення саг підтверджуються результатами студій сучасних вчених-русистів. Зокрема автори саг трактують Русь як децентралізовану систему різних королівств, які згодом перетворилися у єдину державу. Ці протодержавні утворення виникли вздовж основних водних артерій – основних торгових шляхів між Скандинавією, Сходом і Візантією. Монополія торгівлі на цих шляхах зумовлювала пошуки нових маршрутів, які б обходили ці контрольовані окремими скандинавськими кланами території. Часто ті воювали між собою за контроль над цими територіями, що зрештою привело до утвердження бічної династії Скійольдунгів на півночі Русі, представником якої, вірогідно, і був літописний князь Рюрик³¹.

Цікаво, що в епічній свідомості скандинавів східноєвропейські землі стали частиною «власного» простору ще з легендарних часів правління конунга Івара Широки Обійми, час правління якого дослідники визначають другою половиною VII ст. Цей сюжет доволі поширений у давньоскандинавській писемності так званих «легендарних часів»³². Сучасні дослідники зазначають, що освоєння скандинавами цих земель відбувалося саме тоді³³, що опосередковано засвідчує принаймні часткову історичну достовірність. Докладний аналіз окресленої середньовічної писемності підтверджує неоднакове за часом і темпами знайомство скандинавів зі східноєвропейськими землями, їхню кращу обізнаність із північною частиною Русі та Балтійським регіоном. При цьому, ці терени часто сприймалися частиною власного життєвого простору. Факт запису саг значно пізніше часу їх усного побутування створив підстави для докладнішого вивчення еволюції ментальності ісландських скрипторів.

In the article we made the attempt to analyze the medieval Scandinavian texts. The role of the Eastern European lands in the consciousness of Norse people was researched. The features of geographical orientation of mentalities were reconstructed. We considered some place names of the Eastern Europe and it's interpretation in the Icelandic texts. We tried to

³⁰ Там же. – С. 89–90.

³¹ Войтович Л. В. Князь Рюрик / Л. Войтович. – Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2014. – С. 66–74.

³² Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки / Г. Лебедев. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1985. – С. 93.

³³ Noonan Th. Why the Vikings First Came to Russia? / Th. Noonan // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1986. – № 34. – P. 323.

show its evolution with development of Scandinavian literature and political situation in the Eastern Europe.

Key words: sagas, mentality, Rus'-Scandinavian relations, Austrvegr.

УДК 94(470+571)+477 «15/16»

Аділе Емінова (Стамбул, Туреччина)

СОЮЗ ІВАНА ІІІ І МЕНГЛІ ГЕРАЯ ПРОТИ ЗОЛОТОЇ ОРДИ

У статті висвітлюються події, що передували виникненню політичного союзу між Московією і Кримом, докладно пояснюються причини його укладення. Беручи до уваги спрямування союзу проти Золотої (Великої) Орди, автором проаналізовано зовнішньополітичний курс союзних і ворогуючих відносин з іншими державами. Також було розглянуто порядок проведення переговорів, де, незважаючи на фактичну рівність Криму і Московського князівства, показано політичне верховенство кримського правителя.

Ключові слова: Кримське ханство, Золота Орда, Велика Орда, Іван ІІІ, Менглі Герай, союз.

У 1480 р. московський государ Іван ІІІ і кримський хан Менглі Герай уклали вже не перший між цими двома державами союз, спрямований проти ординського хана Ахмада і литовського князя Казимира. Внаслідок цього союзу протягом понад 20 років, аж до повного падіння Великої Орди, Крим і Московська держава забезпечували один одного військовою і політичною підтримкою. І навіть після досягнення спільної мети до кінця правління Івана ІІІ обидва володарі мирно вживалися на одній політичній арені.

Однак з падінням Великої Орди й ослабленням Великого князівства Литовського союз між Кримом і Московією втратив актуальність. До того ж, тепер московські землі впритул прилягали до Кримського ханства, а це означало, що постійні набіги кримської орди, що до недавня відбувалися здебільшого на литовські землі, тепер спрямовуватимуться й на московські володіння. Так само погіршило відносини обох держав усунення від влади в Казані хана Абдул-Лятіфа, на що негативно відреагував у Бахчисараї Менглі Герай. Однак, незважаючи на це, союз між Кримом і Москвою тривав усе ж аж до смерті Івана ІІІ.

Після поразки від військ Тамерлана 1395 р. Золота Орда занурилася в затяжну економічну кризу, а з 1420-х рр. розпочався процес відокремлення тюрксько-татарських ханств, що в сукупності привело до розпаду золотоординської єдності 1456 р. Серед новостворених держав наступником Улусу Джучі вважалася Велика, або Волзька орда¹. Вважаючись прямим продовжувачем справи предків, її перший хан Сеїд-Ахмед до середини XV ст. систематично здійснював набіги на польсько-литовські землі, збирав

¹ Рева Р. Борьба за власть в первой половине XV в. / Р. Рева // Золотая Орда в мировой истории / [ред. Р. Хакимов]. – Казань, 2016. – С. 721–722.

данину з Московського князівства, доки 1455 р. не зазнав поразки від кримського хана Хаджі Герая².

Тим часом у Московському князівстві, яке ще з середини XIII ст. було васалом Золотої, а пізніше й Великої Орди, політична ситуація почала трансформуватися. З приходом до влади 1462 р. Івана III відносини Москви і Сарая помітно змінилися. Так, наприклад, Іван відмовився від звичайного на той час обряду «посадження» на престол за присутності ханського посланця. Ще однією важливою зміною було припинення випуску московських монет з іменами ханів³. Свавільна політика Івана III не влаштувала правителів Сарая, зокрема з 1465 р. нового хана Ахмета, що врешті спричинило похід ординського війська під проводом хана на Москву 1472 р. Однак, зустрівши серйозний опір з боку противника, він не зміг переправитися через Оку, обмежившись лише пограбуванням і спаленням міста Олексин з околицями⁴. В цілому, для ординців похід закінчився провалом, натомість для Москви у великокнязівських літописах результат битви занотований як «перемога» і «визволення»⁵.

При кримському дворі, втім, все було не так гладко. Після смерті Хаджі Герая між його синами – Нур-Девлетом, Айдером і Менглі Гераєм розпочалася боротьба за владу. У 1469 р. вже вдруге (перша спроба стати ханом закінчилася втечею в Кефе⁶) на трон зійшов Менглі Герай. Його правління знову було перервано 1475 р. повстанням Ширинських беїв на чолі з Емінеком і подальшим вторгненням до Криму османських військ⁷. Унаслідок цих подій дипломатичні відносини великого князя Івана III з Менглі Гераєм 1475 р. припинилися з поновленням у 1479 р. після повернення ним кримського престолу⁸.

За умовами укладеного між Кримом і Москвою союзу, Іван визнавав себе васалом кримського хана. Менглі Герай, своєю чергою, звільняв його від данини, в листах називав князя «братом», що вельми зміцнило авторитет московського государя серед інших сусідів. Династична нерівність між двома правителями зберігалася і визнавалася обома сторонами. Московський князь писав свої листи до Криму у формі прохань (челобитій), а хан відповідав йому наказами (ярликами) – аналогічно, як це було прийнято у відносинах Москви і Сарая. Хоча московський володар звільнявся від виплати данини, за ним зберігався обов'язок щорічно підносити хану і його двору дари, що тлумачилося тепер крізь призму особистих відносин⁹. Проте намір Менглі Герая

² Гулевич В. Улуг Улус (Крымское ханство) / В. Гулевич // Золотая Орда в мировой истории / [ред. Р. Хакимов]. – Казань, 2016. – С. 765.

³ Череванский В. Хронология событий в ходе борьбы России с татаро-монголами / В. Череванский. – СПб., 1898. – С. 20.

⁴ Там же.

⁵ Горский А. Русь: от славянского расселения до Московского царства. – М., 2004. – С. 305–320.

⁶ Зайцев И. Крымское ханство / И. Зайцев // История татар с древнейших времен. – Казань, 2014. – Т. 4. – С. 253.

⁷ Там же. – С. 254.

⁸ Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в. / В. Смирнов. – СПб., 1887. – С. 273.

⁹ Хорошкевич А. Русь и Крым: от союза к противостоянию. Конец XV – начало XVI вв. / А. Хорошкевич. – М., 2001. – С. 113.

укласти союз із Іваном III проти хана Ахмета означав офіційне визнання Кримом виходу Московського князівства з-під впливу Великої Орди¹⁰.

Повторний союз із Москвою коштував Менглі Гераєві давньої дружби з великим литовським князем, чим одразу скористався хан Ахмет, негайно уклавши із Казимиром IV союз проти Менглі Герая та Івана III¹¹.

Окреслений вище конфлікт 1472 р. став переломним у відносинах Москви і Сарая. По-перше, московський князь перестав виплачувати данину-вихід (остання виплата датована 1471 р.). По-друге, Москва почала відчувати спроможність укладати союзи проти Великої Орди та заявляти про ліквідацію залежності від неї. По-третє, в дипломатичному листуванні з іншими володарями для Івана III хан Ахмет тепер прирівнювався до інших татарських ханів¹². Не обмежуючись цим, московський князь із кожним днем зміцнював власні позиції серед інших князівств, підпорядкувавши своїй владі 1478 р. Новгород¹³.

Однак, попри все Московське князівство не поспішало цілковито розривати відносини з Великою Ордою. Зокрема посольство 1473–1474 рр. отримало завдання піднести ханові Ахмету багаті дари, ймовірно – як компенсацію за невиплату данини в 1471 р. Однак коли аналогічні дари не надійшли ханові наступних 1475–1476 рр., ситуація почала серйозно загострюватися. Хан Ахмет відтак зажадав від Івана з'явитися в ординську столицю. Подальша відмова призвела до розриву відносин, які ординський володар мав намір відновити силою. У листі Ахмета Іванові III, датованому 1480 р., ставилася вимога до князя сплатити данину, а в разі ж ухилення погрожувало військовим походом¹⁴. У відповідь Іван, розірвавши грамоту з печаткою хана, офіційно оголосив свою незалежність від Орди¹⁵.

Ахмет організував масштабний похід на Москву, що закінчився стоянням на Угрі. Домовившись із Казимиром IV, ординці виступили з боку литовських земель влітку 1480 р. Казимир мав підійти до Москви з боку Угри¹⁶. Для Івана III ситуація ускладнювалася ще й тим, що між ним і його братами – Борисом Волоцьким і Андрієм Углицьким, виник конфлікт. Однак розрахунок Ахмета на об'єднання з великим литовським князем не виправдався, а московські війська тим часом уже встигли зайняти оборонну позицію. За оновленим договором 1480 р. кримський хан здійснив набіг на Поділля, тим самим перешкодивши Казимирові IV вчасно прийти на допомогу Ахметові¹⁷. Це й стало однією з причин поразки того, адже, не дочекавшись литовської допомоги, хан не ризикнув вступати в бій з московськими військами¹⁸.

У жовтні сили Івана III отаборилися на протилежному березі річки Угри, але ні він, ні Ахмет не наважувалися атакувати першими. Знамените «стояння на Угрі» тривало до глибокої осені. Час від часу спалахували незначні перестрілки, але ситуація,

¹⁰ Горский А. Москва и Орда. – М., 2000. – С. 171.

¹¹ Гулевич В. Указ. соч. – С. 766.

¹² Горский А. Москва и Орда. – С. 167.

¹³ Карамзин Н. История государства Российского. – М., 2008. – Т. 6. – С. 538–545.

¹⁴ Kamalov İ. Altın Orda ve Rusya / İ. Kamalov. – İstanbul, 2009. – S. 131.

¹⁵ Карамзин Н. Указ. соч. – С. 549.

¹⁶ Там же. – С. 549–550.

¹⁷ Гулевич В. Указ. соч. – С. 766.

¹⁸ Горский А. Москва и Орда. – С. 171–172.

здебільшого, залишалася незмінною. Чималу роль у перебігу «битви» зіграв брат Менглі Герая, Нур-Девлет, який гостював у Івана з 1479 р.¹⁹. Спільна з воєводою Ноздреватим вилазка в тил військ хана Ахмета в серці Поволзької Орди стала ще однією причиною відступу ординців²⁰. Кілька спроб Ахмета прорватися через заслін військ противника не увінчалися успіхом. Хоча він розраховував, що морози відкриють йому шлях через річку, а союзники-литовці допоможуть розбити Івана III, наміри не справилися. Від Казимира IV звісток так і не було.

На початку листопада 1480 р. настали сильні морози. Угра вкрилася льодом, що змінило обстановку для обох сторін, зовсім не на користь військ Москви. Великий князь наказав відступити до Кременця, щоб зайняти вигіднішу позицію. Сюди ж мало прийти підкріплення з півночі. В результаті переміщення військ, берег Угри втратив захист, однак хан Ахмет не тільки не наважився перейти ріку, але й сам відступив²¹. Це пояснюється діями Нур-Девлета і воєводи Ноздреватого в глибокому тилу володінь Ахмета, про що йому невдовзі стало відомо, а також відсутністю вкрай необхідної підтримки з боку Литовської держави та нестачею продовольства. Іван III прибув до Москви, радіючи безкровній перемозі. Ахмет, вирушаючи до своєї столиці, розграбував 12 литовських міст, помстившись Казимирові IV за ненадану військову допомогу. В цілому, «стояння» сприймалося Ордою не інакше, як поразка²². Кілька років після повернення з-над Угри 1481 р. табір ординців зазнав підступного серед ночі нападу з боку сибірського хана Івака (Ібака) і ногайського бєя Ямгурчі, які вбили сплячого хана Ахмета²³. Сини загиблого – Сеїд-Ахмет, Муртаза і Шейх-Ахмет згодом успадкували владу у Великій Орді, котра занурилася у вир міжусобної боротьби.

Політика Івана III щодо Орди передбачала її нейтралізацію завдяки союзові з Кримським ханством. У 1485–1491 рр. між Кримом і Великою Ордою відбувалися постійні зіткнення, що велися зі змінним успіхом. Неодноразово як військову підтримку московський князь вислав Менглі Гераєві загони казанських і касимовських татар²⁴.

Після «стояння на Угрі» дипломатичні відносини між московитами й ординцями порідшали. У 1487 р. Москву відвідали послы Великої Орди з двома листами, написаними одним із синів хана Ахмета – Муртазою. Одне послання адресувалося Іванові, інше – Нур-Девлетові, якого Муртаза замість Менглі Герая хотів посадити на кримський трон. Звернення Муртази до Івана написане в наказовій формі ярлика – «Муртозіно слово Іванові», тобто нижчому за рангом правителю. Наприклад, у листуванні кримського хана з московським князем, відносини яких спочатку будувалися на «дружбі і братерстві», втім, простежувалася ціла низка особливостей із підкресленням вищого статусу хана. Як Менглі Герай, так і Муртаза, сюзерени Московського князівства, в системі міждинастичних відносин були на ранг вищими від Івана III. Втім у тексті листа Муртази не висловлювалося жодних претензій до

¹⁹ Смирнов В. Указ. соч. – С. 288.

²⁰ Карамзин Н. Указ. соч. – С. 550.

²¹ Там же. – С. 553–555.

²² Несин М. К вопросу о причине отступления татарского войска после стояния на Угре / М. Несин // История военного дела: исследования и источники. – 2015. – № 5. – С. 118.

²³ Череванский В. Указ. соч. – С. 22.

²⁴ Горский А. Указ. соч. – С. 179.

московського князя як до васала. Навпаки, хан просив відпустити Нур-Девлета до Великої Орди, переконуючи Івана, що саме його прихід до влади в Криму буде взаємовигідним як Сараю, так і Москві²⁵. У листі ж до Нур-Девлет Муртаза вмовляв стати його союзником, адже йому неприємно бачити Нур-Девлета «серед невірних»²⁶.

Основна мета цього посольства передбачала укладення союзу між Великою Ордою і Москвою, який значно полегшив би протистояння ординців Криму. Однак посли повернулися в Сарай ні з чим.

Не зумівши домовитися з Москвою, ординські правителі звернулися до османського володаря Баязида II. Переконавши його якнайшвидше укласти мир із Кримом, вони підштовхнули султана написати Менглі Гераєві листа із закликом помиритися з Ордою. Кримський хан, натомість, давно мріяв про мир і спокій для своєї держави, а тому дослухався до поради, посприявши мирному завершенню ординського посольства в Крим 1490 р. Розпустивши військо, Менглі Герай відтак залишив кордон незахищеним, чим негайно скористалися вчорашні «союзники»²⁷. Спустошивши значну частину півострова, війська Сейід-Ахмета і Шейх-Ахмета повернулися лише тоді, коли побачили наступ з півночі загонів казанського хана Мухаммед-Еміна і сина Нур-Девлета – касимовського хана Сатилгана, підсилених московською артилерією²⁸. З півдня ж підтримку Криму надавали вислані султаном загони яничар.

Допомога Казані в цій операції пояснювалася не тільки її залежністю від Москви, скільки «братнім» союзом із Кримом, скріпленим одруженням Менглі Герая і Нур-Султан, матір'ю майбутніх кримських ханів Мухаммед-Еміна (1487–1496; 1502–1518) і Абдул-Латіфа (1497–1502). Нур-Султан не тільки служила гарантом дотримання миру і дружби між Казанню й Кримом, а й забезпечила Гераїв підтримкою могутнього ординського роду Мангит, з якого походила сама²⁹.

Територія Орди на початку XVI в. помітно зменшилася. Після невдалих походів на Крим піддані тисячами втікали звідти в заможніші країни, зокрема Крим. Вчорашні ординці, в подяку за притулок, негайно поповнювали ряди кримської армії. Менглі Герай розумів: для того, щоб Велика Орда більше не турбувала Крим, її слід узяти під свій контроль. З цією метою він почав ґрунтовну підготовку до вирішальної сутички: ретельно стежив за озброєнням і постачанням усім необхідним війська, заручився підтримкою союзників. Відтак, навесні 1502 р. кримський хан, маючи підтримку Москви з татарами Касимова й Казані, Османської імперії, Молдови, втікачів-ординців та ногайців, виступив у останній похід проти Великої Орди. Колишні союзники Сарая (Хаджі-Тархан, Ногайська Орда і Литва) вирішили не втручатися в заздалегідь, як очікувалося, програму битву. Шейх-Ахмет залишився сам на сам перед переважаючими силами ворога³⁰. У джерелах чимало свідчень про підготовку Менглі Герая до походу,

²⁵ Там же. – С. 199.

²⁶ Карамзин Н. Указ. соч. – С. 563.

²⁷ Гулевич В. Указ. соч. – С. 766.

²⁸ Карамзин Н. Указ. соч. – С. 568.

²⁹ Гулевич В. Указ. соч. – С. 766.

³⁰ Карамзин Н. Указ. соч. – С. 600.

проте хід вирішального бою не відображений у жодному з них. Відомо тільки, що кримський хан розбив супротивника, і той втік в ногайські степи³¹.

Ця перемога принесла Криму довгоочікуване спасіння від постійної ординської загрози, а також істотно змінювала статус Кримського ханства – Великим улусом стали відтепер іменуватися володіння Гераїв, а столиця перемістилася з Сараю до Бахчисараю. Кримські хани перетворилися на головних спадкоємців колишньої Орди. І хоча розгром Шейх-Ахмета зовсім не означав знищення підвладної йому держави, невдовзі на престолі Великої Орди змінилася правляча династія. Зазнав також змін статус московських государів. Попри ліквідацію 1502 р. політичного утворення, володарі котрого донедавна були сюзеренами Московського князівства, кримські спадкоємці, втім, з точки зору Івана III такого сюзеренітету мати не могли, бо московсько-кримські відносини будувалися на партнерських засадах³².

Однак укладений раніше союз не міг тривати вічно. Першим яблуком розбрату між правителями Криму і Москви стала Казань. Поки Мухаммед-Емін, зберігаючи дружні відносини і з Кримом, і з Москвою сидів на казанському престолі, при дворі Менглі Герая підростав його молодший брат – Абдул-Латіф. У 1497 р., на прохання Менглі Герая і Нур-Султан, Іван III посадив на престол молодшого брата Мухаммед-Еміна³³. Натомість Абдул-Латіф, перейнявши владу до своїх рук, відмовився визнати зверхність Москви, намагаючись вести незалежну від неї політику, що врешті призвело до його детронізації і повторного приходу до влади Мухаммед-Еміна³⁴.

Хана-невдачу відправили на заслання, що отримало негативний розголос при кримському дворі, а Менглі Герай навіть погрожував Іванові III розірвати багаторічну угоду. Як наслідок, Абдул-Латіфа повернули до Москву, де й надалі він мешкав коштом князя³⁵.

Повертаючи до влади Мухаммед-Еміна, Іван сподівався відновити свій вплив на політику Казанського ханства, що, втім не набуло бажаного ефекту. Спостерігаючи за тим, як вчинили з його братом, Мухаммед відмовився підкорятися Москві, а коли 1505 р. Іван III помер, він заявив, що не складав присяги вірності його синові Василю III (1505–1533) і не пов'язаний з ним жодними зобов'язаннями³⁶. Василь у відповідь відправив на Казань армію. Мухаммед-Емін, власноруч приготувавшись до оборони, закликав також на допомогу володарів Криму і Польщі, що остаточно розірвало московсько-кримський союз³⁷.

Спільні інтереси, які об'єднували Крим і Москву раніше, зникли після перемоги Менглі Герая над Шейх-Ахметом. Відсутність іншого спільного для обох сторін сильного ворога, а також конфлікт інтересів двох правителів у питанні престолонаслідування в Казані, суттєво ускладнили двосторонні відносини. Стрімке

³¹ Рахимзянов Б. Большеордынские выезды в Московию конца XV – первой половины XVI вв. / Б. Рахимзянов. – Казань, 2013. – С. 204.

³² Усманов М. Жалованные акты Джучиева улуса XIV–XVI вв. / М. Усманов. – Казань, 1979. – С. 194–196.

³³ Acar S. Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437–1552) / S. Acar. – Ankara, 2013. – S. 133–139.

³⁴ Ibidem. – S. 146.

³⁵ Карамзин Н. Указ. соч. – С. 601–602.

³⁶ Acar S. Op. cit. – S. 149.

³⁷ Ibidem. – S. 152–157.

зміцнення Кримського ханства все більше турбувало московського князя. І якщо дружні відносини між двома державами підтримувалися за часів Івана III, то вже за його сина Василя III Московське князівство почало вибудовувати дипломатичні стосунки із Хаджі-Тарханом і Ногайською Ордою³⁸. Тепер, коли землі Московського князівства впритул сягали Кримського ханства, набіги, що здійснювалися кримськими загонами на Литву і територію Великої Орди, припадали безпосередньо на руські землі. Скориставшись ситуацією, польський король Сигізмунд I уклав договір з Менглі Гераєм 1507 р., а 1513–1514 рр. поновив його³⁹.

Підсумовуючи можна сказати, що військово-політичний союз, укладений між Москвою і Кримом, безсумнівно, виконав своє призначення. Золота Орда, по суті, і продовжувала існувати, втім за зміненої й ослабленої керівної династії, що катастрофічно позначилося на житті всього улусу. Проте, як це часто буває, подальша розбіжність інтересів між двома державами спричинила до розриву союзу. Невдовзі Московське князівство стало центром формування в майбутньому єдиної Російської держави, а кримські хани не тільки помітно розширили свої землі, а й успакували від ординських правителів титул «каана» – «хана над ханами». Проте, розірвавши союз із Москвою, Кримське ханство отримало трьох нових сильних ворогів замість переможеного одного: на півночі це було Московське князівство, на сході – Хаджі-Тарханське ханство і Ногайська Орда.

This article fully illustrates the events that lead to the establishment of the political cooperation between Moscow and Crimea and describes in details the reasons of signing this agreement. Taking into the consideration that the agreement turns against the Golden (Great) Horde, the author also makes the analysis of foreign policy's allied and hostile relations with other countries. In addition, without taking into an account the inequality between Crimea and Duchy of Moscow, political domination of the Crimean's leader, reflecting by direct negotiations, is distinguished.

Key words: *Crimean Khanate, the Golden Horde, the Great Horde, Ivan III, Mengli Geray, union.*

³⁸ Трепавлов В. История Ногайской Орды / В. Трепавлов. – Казань, 2016. – С. 162.

³⁹ Гулевич В. Указ. соч. – С. 766.

MISCELLANEA

УДК 94(478).(903)

Наталія Буковська (Краків, Польща)

МІНІАТЮРА РОЗП'ЯТТЯ З ТЕТРАЄВАНГЕЛІЯ АНАСТАЗІЯ КРИМКОВИЧА

Стаття присвячена мініатюрі Розп'яття з тетраєвангелія, подарованого молдавським митрополитом Анастазієм Кримковичем на початку XVII ст. (Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. rpsakc. 10778). Рукопис є однією із п'яти відомих копій виконаного в Константинополі XI ст. грецького тетраєвангелія. Автор аналізує іконографію, присвячуючи докладнішу увагу рідкісній у візантійському мистецтві тематиці – мотивові Церкви і Синагоги.

Ключові слова: *тетраєвангеліє rps. акс. 10778, Анастазій Кримкович, мініатюра, Церква і Синагога.*

Серед колекцій Національної бібліотеки у Варшаві є прекрасно ілюстрований молдавське тетраєвангеліє початку XVII ст. – один із найкращих прикладів кириличних рукописів польських колекцій. Його вартісність – не лише в оформленні, а й у походженні, власній історії, належності до групи копій відомого грецького рукопису *Parisinus Graecus 74*. Окремої уваги на цьому тлі заслуговує й особа фундатора. Предметом дослідження статті є мініатюра на сторінці 164, що ілюструє сюжет з Євангелія від св. Матвія, зокрема мотив Церкви і Синагоги у візантійській традиції.

Варшавський рукопис був подарований молдавським митрополитом Анастазієм Кримковичем (1608–1629), а виконаний монахом Теофілом з монастиря Воронець 1614 р. Його редагування зайняло три роки, після чого рукопис оздоблював Стефан із Сучави¹. Фундатор манускрипту, відтак, став відомим в історії румунської мініатюри не лише як меценат мистецтва, а й як знаний ілюмінатор². До інших його фундацій належать Псалтирі, з яких один зберігся у монастирі Драгомірні (cod. Sl. TD6/1934), натомість інший – в Австрійській національній бібліотеці у Відні (cod. Sl. 6)³. Втім, можливо, найкращий серед них спершу переданий монастиреві у Крехові, а згодом Драгомірні, – варшавський манускрипт, подарований А. Кримковичем.

¹ Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce. Katalog / [red. A. Naumow, A. Kaszlej]. – Kraków, 2004 [wyd. II]. – S. 127–128; Nad złoto droższe. Skarby Biblioteki Narodowej / [red. H. Tchórzewska-Kabata]. – Warszawa, 2000. – S. 114–115.

² Florea V. Sztuka rumuńska / V. Florea ; [tłum. z rumuńskiego: E. Łuczak]. – Warszawa, 1989. – S. 162.

³ Deluga W. Malarstwo i grafika cerkiewna w dawnej Rzeczypospolitej / W. Deluga. – Gdańsk, 2000. – S. 62–63. Усі манускрипти опрацювала Ц. Костеа. Див.: Costea C. Ilustrația manuscriselor slavone în mediul cărturăresc al mitropolitului Anastasie Crimcovici. “Psaltirea” (Mănăstirea Dragomirna, cod. Sl. TD6/1934 [354–32]) / C. Costea // Studii și Cercetări de Istoria Artei. Seria Artă Plastică. – București, 1994. – № 41. – P. 17–40.

Історія рукопису непроста. У середині XVII ст. манускрипт потрапив до рук козаків, але через п'ять років викупленим повернувся до монастиря Драгомірні. За нез'ясованих обставин він потрапив до бібліотеки Львівського університету (зберігався під шифром I. AZ), а 1977 р., на тлі опрацювання колекцій книг, що потрапили сюди з так званих «новоповернених» земель, виявився серед зібрань Національної бібліотеки у Варшаві⁴. Зараз у Варшаві рукопис зберігається під шифром Rps. 12690 IV, натомість раніше – Акс. 10778. Під старою сигнатурою він часто відомий у науковій літературі.

Рукопис написаний кирилицею старо-церковнослов'янською мовою. Ідеться про чотири Євангелія (тетраєвангеліє), знайомство з якими відкриває вступна частина болгарського єпископа Феофілакта. Євангелія мають таку послідовність: Матвія, Іоанна, Марка, Луки. В кінці рукопису вміщено перелік сталих і змінних свят, а також приписи до євангелічних читань.

Кодекс є копією грецького Євангелія, що знаходиться в Національній бібліотеці в Парижі під шифром *Graec. 74*. Вперше в 30-х рр. XX ст. групу цих чотирьох слов'янських копій опублікувала Сірарпія Дер Нерсессян, додавши з часом до них й ті, що перебували у Варшаві⁵. Вже тоді вона поділила рукописи на дві групи: ті, що зіставляються з оригіналу (Лондон, Британський музей, Add. 39627; Sucevița 23) та ті, що, ймовірно, є копіями іншого екземпляра (Москва, Музейне зібрання, 9500; Бухарест, НМН, 11340)⁶. У 1933 р. до останньої групи автор додала варшавське Євангеліє, відоме лише з фотокопії. У статті за 2001 р. Констанца Костеа додатково проаналізувала мініатюри кожного рукопису, підтвердивши поділ, запропонований Дер Нерсессян, зазначивши, втім, також, що два останні рукописи (Бухарест НМН, 11340 і Варшава, Rps. 12690 IV) не походять безпосередньо від себе⁷.

Історія копії Паризького тетраєвангелія могла б слугувати темою студій обігу візантійських манускриптів серед володарів Молдови і Валахії. Оригінальний кодекс *Parisinus Graecus 74* походить з константинопольської майстерні – скрипторія монастиря Іоанна Студита другої половини XI ст. і характеризується найвищим рівнем⁸. Його слов'янські копії цілком відповідають композиції оригіналу. Найраніша з них постала на замовлення болгарського царя Івана Александра в 1355–1356 рр., перебуває тепер у Британському музеї в Лондоні (cod. Add. 39627)⁹. Після нападу турків-османів 1393 р. рукопис потрапив до Молдови, де згодом його викупив господар

⁴ Buchwald-Pelcowa P. Zakład Starych Druków i Ośrodek Opieki nad Dawną Książką / P. Buchwald-Pelcowa // Księga jubileuszowa Biblioteki Narodowej. – Warszawa, 1984. – S. 159–176.

⁵ Der Nersessian S. Two Slavonic Parallels of the Greek Tetraevangelia: Paris 74 / S. Der Nersessian // The Art Bulletin. – N.-Y., 1927. – № 9. – С. 222–274; Eadem. Une nouvelle réplique slavonne du Paris. gr. 74 et les manuscrits d'Anastase Crimcovicici / S. Der Nersessian // Mélanges offerts B. M. Nicolas Iorga par ses amis de France et des pays de langue française. – Paris, 1933. – P. 695–725.

⁶ Тут наводжу актуальні шифри рукописів. Попередні ж, використані в історіографії XX ст., зокрема Дер Нерсессян, – далі в тексті.

⁷ Costea C. Une nouvelle réplique slavonne du Paris. gr. 74: seven decades after / C. Costea // Series Byzantina. – Warszawa, 2003. – № 1. – S. 113–126.

⁸ Millet G. Recherches sur l'Iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe, et XVIe siècles / G. Millet. – Paris, 1916. – P. 590; Hutter I. Theodoros bibliographos und die Buchmalerei in Studiu / S. Lucà, L. Perria // Opera: Studi in onore di mgr Paul Canart per il LXXX compleanno. – Grottaferrata, 1997. – P. 202–203.

⁹ McKendrick S. The Gospel of Czar Ivan Alexander / H. C. Evans // Byzantium, Faith and Power (1261–1557) [katalog wystawy]. – N.-Y., 2004. – P. 56–57.

Олександр I Добрий¹⁰. Чергова його копія походить з Валахії, вона виконана для господаря Олександра II Мірчі (1568–1577), перебуває наразі у монастирі Сучевиця під шифром 23. Знаємо про неї, що напередодні 1605 р. потрапила до Молдови¹¹. Інший, також волоського походження рукопис перебуває в Російській Державній бібліотеці (Музейне зібрання. 9500). Він відомий з історіографії попередніх років як Євангеліє з Єлисаветграда, датований кінцем XVI ст.¹² Наступний був замовлений молдовським господарем Єремією Могилою (1595–1606) та завершений 1607 р.¹³. Наразі він перебуває в Національному музеї в Бухаресті під шифром 11340 (попередній – *Sucevița 24*).

У кожному з рукописів послідовність і композиція мініатюр чітко співвідносяться, відрізняються лише іконографічними деталями та стилем. Кожен кодекс оздоблений понад 300-ма мініатюрами, вміщеними між віршами. Їхній розмір не перевищує ширини стовбця тексту висотою близько 1/5 сторінки. Варшавська копія ілюстрована фарбами дуже насиченої багатой колористики. Майстер обмежився використанням лише кількох теплих колорів з переважанням червоного й оранжевого. Контури обрамлені золотом, як це часто є при зображенні німбів та інших менших елементів. Позолочені також ініціали й титули, а тому в цілісному вигляді рукопис справляє багате враження. З погляду стилю він асоціюється з рукою Анастасія Кримковича.

«Воістину, Він був Сином Божим»

Мініатюра зі сторінки 164 – одна з двох ілюстрацій Розп'яття Євангелія від св. Матвія та одна з восьми в цілому рукописі. Усі виконані сцени відтворюють схожу картину за участю Матері Божої, апостола Іоанна та римських солдатів, котрі стояли під хрестом. На половині сцен біля Христа постають теж розп'яті розбійники. Тло формують вигляд на місто або пейзаж. Кожна зі сцен відтворює характерні елементи, відображені в оповідях євангелістів.

Мініатюра зі сторінки 164 найдокладніша, відтворює найбільше оригінальних елементів. У центрі композиції – розп'ятий Христос. Один з римських легіонерів – Лонгин протинає його бік, натомість інший, відомий у традиції за іменем Стефатон, подає йому губку з оцтом (пор. Мт 27, 48). Присутні поряд праворуч Мати Божа, ліворуч – апостол Іоанн. Далі з обох боків нарисовані кілька груп одягнених у короткі туніки солдатів, котрі відрізняються як за віком, так і за антропомісією. Між ними – гладколиці юнаки, бородаті поважні чоловіки і сивоволосі старці. На чолі групи, праворуч – одягнений у довгий плащ центуріон, котрий показує на Христа. Йдеться про ілюстрацію навернення: «Сотник, натомість і ті, хто з ним стерегли Ісуса, бачачи землетрус і те, що відбулося, сильно злякалися й говорили: “Воістину, Він був Сином

¹⁰ Dimitrova E. The Gospels of Tsar Ivan Alexander / E. Dimitrova. – London, 1994. – P. 33–34.

¹¹ Popescu-Valcea G. Un manuscris al. voievodului Alexandru al II-lea / G. Popescu-Valcea. – București, 1984.

¹² Попереднє датування наприкінці XIX ст. пропонував М. Покровський (див.: Покровский Н. Евангелие в памятниках иконографии преимущественно византийских и русских / Н. Покровский. – СПб., 1892). Втім, Ц. Костеа в контексті вивчення румунського малярства уточнює датування на останні декади XVI ст. (див.: Costea C. Une nouvelle réplique. – P. 115).

¹³ Popescu-Valcea G. Op. cit.

Божим»» (Мт 27, 54)¹⁴. Майстер відтворив неспокій солдатів, які повідвергалися, розмовляючи про побачене. На маргінесі мініатюри подано осіб, що встають зі своїх гробів, відповідно до вірша: «і гроби повідкривалися і чимало тіл святих воскресло» (Мт 27, 52). Під правим раменом хреста зображені, схоплені в напівпостаті, пара ангелів та одягнена в червоний плащ із німбом навколо голови жінка. Келих, котрий вона тримає в руках, спрямований до рани на боці Христа. Поряд з лівим раменом хреста (але не аналогічно під ним) зображена ідентична пара, що відрізняється від іншої відсутністю німбу над головою жінки. Постаті віддаляються від хреста, обернені до зовнішнього обрамлення мініатюри. Далі, на тлі неба, симетрично подані двоє ангелів. Біля підніжжя хреста, зображеного на символічному піднесенні у вигляді чашки, вкляк молодий юнак, збираючи до келиха кров, що випливає з ран на стопах Христа. Тлом у цьому епізоді слугує мур, біля правої частини котрого підносяться вежі Єрусалима.

Композиція винятково симетрична, з віссю, що проходить крізь постать розп'ятого Христа. Єдиним «відступом» є вежі міста, зображені лише з правого та відсутні з лівого боку. Мініатюра вміщена між віршами євангелійного тексту, а акценти нижнього рядка та хвостики верхніх літер трішки врізаються до її композиції.

Майстер обмежив використану колористику до червоного, оранжевого, синього, зеленого і фіолетового, а також незначної кількості чорної та світлорожевого, ужитого для виконання оздоби. Контури *Kontury, szrafowanie*, а також німби нарисовані золотом. Художник оперував пласкою палітрою барв та виразними контрастами між усіма елементами.

Винятковим елементом іконографії є постаті двох розташованих одна навпроти одної біля хреста жінок, котрі символізують Церкву та Синагогу, конгрегації християн та юдеїв, Нове й Старе право. З мистецтвознавчого погляду, що залишався під сильним впливом Візантійської імперії, ідеться про оригінальний та рідкісний іконографічний сюжет, протиставлений мистецтві середньовічного Заходу, де від XI ст. поступово появляються ілюстрування рукописів, катедральна різьба, монументальне малярство¹⁵.

Джерела теми можна віднайти в постатях *Ecclesia ex circumcissione* і *Ecclesia ex gentibus*, відомих з римських мозаїк V ст. церков Санта Сабіна та Санта Пуденціана. Вміщена там тематика місії апостолів Петра і Павла відтворює конгрегацію навернених євреїв та поган. У сценах Розп'яття окреслена тема постає в групі каролінзьких, виконаних зі слонової кості в іконографічному стилі, плакеток другої половини IX ст.¹⁶. Між супутними мотивами Розп'яття також бачимо постаті Церкви і Синагоги. Перша з них зображена під хрестом, праворуч Христа. У піднесених долонях вона тримає келих,

¹⁴ Усі цитати з Біблії подано за третім, виправленим виданням Біблії Тисячоліття.

¹⁵ Під час ґрунтовних студій, проведених у рамках підготовки бакалаврської праці, нам вдалося ідентифікувати 29 таких зображень у візантійському та поствізантійському мистецтві. Попередні публікації не містять усього матеріалу. Пор.: Wessel K. *Ekklesia* / K. Wessel // *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*. – Stuttgart, 1971. – Т. 2. – С. 31–33; Revel-Neher E. «By means of colors»: a Judeo-Christian Dialogue in Byzantine Iconography / [ed. R. Bonfil, O. Irshai, G. G. Stroumsa, R. Talgam] // *Jews in Byzantium. Dialectics of Minority and Majority Cultures*. – Boston, 2012. – P. 501–533; Revel-Neher E. *The Image of the Jew in Byzantine Art* / E. Revel-Neher ; [tłum. z francuskiego D. Maizel]. – Oxford, 1992.

¹⁶ Ferber S. *Crucifixion Iconography in a Group of Carolingian Ivory Plaques* / S. Feber // *The Art Bulletin*. – N.-Y., 1966. – № 48. – P. 323–334.

до якого стікає кров з його пробитого боку. З протилежної сторони Синагога віддаляється від хреста, в деяких із випадків споглядаючи на себе.

У візантійському мистецтві найраніші зображення Церкви і Синагоги відомі з грузинської плакетки X ст., що наразі перебуває у Грузинському Національному музеї в Тбілісі¹⁷. Чисельніші її варіанти постають з XI ст. в ілюстрованих виданнях *Homilii* Григорія Назіанського та в уже цитованому кодексі *Parisinus Graecus 74*. Останній серед вчених вважається найдавнішим прикладом схожої іконографії мистецтва Сходу¹⁸. Втім варто зауважити, що рукописи *Homilii* переважно датовані XI ст. (чотири кодекси), а лише один – першою половиною XII ст.¹⁹. Окреслена хронологія вважається вагомим аспектом теми, адже в даному разі тема Церкви й Синагоги виступають поза контекстом сцени Розп'яття, що виглядає на тлі візантійського мистецтва винятково.

Іконографія даної тематики візантійського мистецтва вирізняється, насамперед, присутністю ангелів, котрі супроводжують головних осіб, своєю чергою, невідомих західноєвропейських вірцям. Вони уособлюють заміну Старого права Новим, встановленим у мить смерті Христа на хресті. На протигагу західному мистецтву, у візантійській іконографії постаті Церкви і Синагоги не контрастують за принципом переможця і переможеного, зла й добра²⁰. Різниця у колористиці шат чи позбавлення Синагоги німбу на окремих вірцях є лише елементом риторичного відображення відмінностей обох постатей. У запропонованому прикладі зі східної стіни наосу церкви св. Неофіта у Пафосі і Церква, і Синагога показані в імператорських шатах та багато оздоблених коронах²¹. Старе право поступається Новому, бо через Христову жертву відбувається Союз Бога з обраними серед людства. Не йдеться про осудження Синагоги, котра не розпізнала в Христі Бога, як демонструє це західне мистецтво на прикладі її сліпоти чи пов'язки на очах. Її присутність мусить вказувати і підкреслювати роль жертвовної смерті Христа, котра доповнює Старий Союз. Розташування цього мотиву в сцені, що ілюструє Євангеліє св. Матвія, зв'язує постать наверненого центуріона, а не тих, котрі не увірували. Відхід Синагоги відтворює, як можна висловитися словами сучасної теології, навернення євреїв до християнства. Церква мусить бути усвідомлювана як *Ecclesia ex circumcissione*, Конгрегація з навернених євреїв.

На окресленій мініатюрі Церква підносить келих до рани на боці Христа. Втім в оригінальному Паризькому рукописі його немає в долонях персоніфікації, як, зокрема, у британській копії. У обох прикладах обидві жінки, нарисовані на тлі неба в повний

¹⁷ The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era. A. D. 843–1261. Katalog wystawy / [red. H. Evans, W. Wixom]. – N.–Y., 1997. – P. 341.

¹⁸ Такі дані подає Елізабет Ревел-Нехер у обидвох цитованих працях.

¹⁹ Galavaris G. The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus / G. Galavaris. – Princeton, 1969. – P. 95–99.

²⁰ На тему антисемітського сприйняття наведеного мотиву в західному мистецтві, починаючи з XII ст., писали Гертруда Шіллер, Фольфганг Зайферт та з найновіших – Ніна Рове. Див.: Schiller G. *Ekklesia und Synagoge* / G. Schiller // *Ikonographie der christlichen Kunst*. – Gütersloh, 1976. – Т. 41. – S. 45–67; Seiferth W. *Synagoge und Kirche im Mittelalter* / W. Seiferth. – München, 1964; Rowe N. *The Jew, the Cathedral and the Medieval City: Synagoga and Ecclesia in the Thirteenth Century* / N. Rowe. – Cambridge, 2011.

²¹ Mango C. *The Hermitage of St. Neophytos and Its Wall Paintings* / C. Mango, E. Hawkins // *Dumbarton Oaks Papers*. – Harvard, 1966. – № 20. – P. 119–206.

зріст, знаходяться трохи далі від хреста. У московському рукописі, що належить до другої не скопійованих безпосередньо з оригіналу групи рукописів, Церква зображена з келихом, до котрого стікає кров із пробитого боку Христа. Композиція у кодексі з Бухареста нагадує сцену з Варшавського кодексу. Кілька персоніфікацій і ангелів, уміщених симетрично під раменами хреста, були спрощеними до напівпостатей та нарисованих на хмарах.

Келих появляється в долонях Церкви у двох прикладах з *Homilii* Григорія Назіанського, проте перетворюється на постійний елемент цієї іконографії аж до часів монументального малярства країн Балканського півострова XIII–XIV ст. Одним із найкрасивіших і найбільш уцілілих зображень є сцена Розп'яття, збережена на західній стіні церкви Богородиці зі Студениці²². Кров і вода з боку Христа стікають до келиха, котрий тримає Церква. Властиво, у монументальному малярстві персоніфікації й ангели подавалися у вигляді напівпостатей.

Келих слугує атрибутом Церкви й на фресці в каплиці св. Аполона в Бавіт VI ст. Церква в даному разі зображена жінкою, одягненою в туніку, на яку накинуто плащ, а також у оздобленій дорогоцінними каменями короні на голові, з уплетеними до волосся перлами. У долонях вона тримає келих. Інскрипція, нанесена поряд, означає – Свята Церква (ΑΓΙΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑ). У схожий спосіб Церква також відображена й у сцені Розп'яття з мініатюри Кодексу Гертруди (fol. 10). Тут вона виглядає як вклякла, вдягнена в червоні шати з імператорською короною на голові жінка. До келиха збирає кров, що стікає з рани на боці Христа²³. Постаць келиха під хрестом і кров, що збирається до нього, постають також і в мініатюрі на 59-й сторінці кодексу *Parisinus Graecus 74*, однак стан збереженості ілюстрації не дозволяє з певністю ідентифікувати тут жінку. У тому ж рукописі на сторінці 207v, у сцені Розп'яття до Євангелія св. Іоанна відображена постаць жінки, котра збирає до орнаментально декорованого келиха кров з ран на стопах Христа. У кожній наступній копії того ж рукопису окреслені постаті є чоловіками. У Британському рукописі – це бородатий чоловік, натомість у молодших рукописах – юнак. Вочевидь джерелом того мотиву є постаць Церкви, а його змістовий вимір сягає пролитої Христом на хресті крові.

Головна ідея мініатюри концентрується в силі рятівної смерті Христа, котра доповнює Старий Союз та започатковує Новий. Її уособлюють постаті Церкви і Синагоги. Фактичний вимір мотиву відтворений у постатях наведеного сотника та солдат, котрі увірували в божественність Ісуса. Жертва, а також її євхаристійне значення для християн, виділяються у постаті вкляклого біля підніжжя хреста юнака, котрий збирає до келиха кров, що стікає з ран Христа.

Тетраєвангеліє Анастазія Кримковича є чудовим прикладом молдовської мініатюри з польських колекцій, котрий засвідчує великі амбіції та широкі можливості фундатора. На жаль, крім кількох каталогових згадок, він досі не був повноцінно

²² Експонування цієї тематики може пов'язуватися з реліквіями Святого Хреста, надісланими до монастиря в Студениці Стефаном Неманею 1198 р. Див.: Erdeljan J. Studenica. A New Perspective? / J. Erdeljan // Studien und Texte zur Byzantinistik. – Frankfurt am Main, 2013. – № 8. – P. 36.

²³ Ідентифікація постаті Церквою належить Малгожаті Сморог-Ружицькій. Див.: Smorağ-Różycka M. Bizantyńsko-ruskie miniatury Kodeksu Gertrudy. O kontekstach ideowych i artystycznych sztuki Rusi Kijowskiej XI wieku / M. Smorağ-Różycka. – Kraków, 2003. – S. 153–157.

опрацьований. Його художнє значення, як прикладу малярства мінітюари з оточення митрополита А. Кримковича – безперечно високе. Зіставлення, натомість, з іншими копіями Паризького рукопису могло б запропонувати чимало нових цікавих іконографічних проблем.

The article is dedicated to the miniature in Tetra-Gospel founded by Anastasie Crimca, the Metropolitan of Moldavia, in the beginning of the XVIIth century (National Library in Warsaw, MS rps. Akc. 10778). The manuscript is one of the five known copies of the Greek Tetra-Gospel made in Constantinople in the XIth century. The author explains its iconography, with the special emphasis on the very exceptional theme in the Byzantine art – motive of Ecclesia and Synagogue.

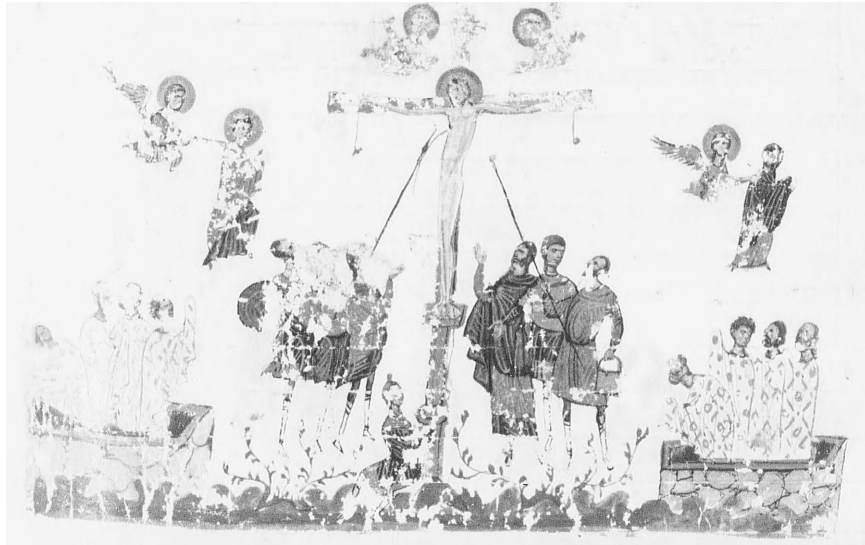
Key words: Tetra-Gospel, MS rps. Akc. 10778, Anastasie Crimca, miniature painting, Ecclesia, Synagogue.

Ілюстрації:

Іл. 1. *Розп'яття*, Варшава, Національна бібліотека, cod. Rps. 12690 IV, str. 168, 1614–1617 гг.

Джерело: Biblioteka Narodowa, www.polona.pl

Іл. 2. *Розп'яття*, Париж, Національна бібліотека Франції, cod. Grec. 74, fol. 59, XI w.

Джерело: Bibliothèque nationale de France, www.Gallica.BnF.fr

УДК 94(439)+94(437.1/.2) «XVI»

Валерія Сомова (Івано-Франківськ, Україна)

КОРОЛІВСТВА УГОРЩИНА ТА ЧЕХІЯ ПІД ВЛАДОЮ ГАБСБУРГІВ У 30–40-х РОКАХ XVI ст.

Стаття присвячена висвітленню процесу підпорядкування чеських і угорських земель австрійській гілці Габсбургів. Автор охарактеризував боротьбу австрійського ерцгерцога Фердинанда I за корони св. Вацлава і св. Іштвана, політичний устрій Королівств Угорщина і Чехія після 1526 р., реформування адміністративної, судової і військової систем. У статті проаналізовано відносини станів угорських і чеських земель з династією Габсбургів, а також антигабсбурзькі заворушення.

Ключові слова: *Габсбурги, Ягеллони, Сулейман I Пишний, Янош Запольяї, Австрійське ерцгерцогство, Королівство Чехія, Королівство Угорщина, Османська імперія, Таємна рада, Придворна рада, Придворна палата, Придворна канцелярія.*

У першій половині XVI ст. в історичних долях земель Центрально-Східної Європи відбувся корінний перелом, унаслідок якого постала могутня імперська система в Альпо-Дунайському регіоні, очолена династією Габсбургів. Об'єднані нею терени відрізнялися історичною самобутністю, етнічним складом, рівнем економічного розвитку, мірою зацікавленості в єдності.

Розпочата за Максиміліана I централізація габсбурзьких володінь розповсюдилася за його наступників на землі корон св. Вацлава (Чехія) і св. Іштвана (Угорщина).

Так, уже Фердинанд I (1526–1564) фактично усунув чеські стани від управління, а 1549 р. коронував свого сина Максиміліана II чеською короною без їхньої згоди. Угорське ж королівство розпалося на три частини, в одній з яких на правах завойовників утвердилися османи, в іншій – як угорські королі – Габсбурги. Третя частина – Трансільванське князівство, лавірувало між двома іншими.

Хоча у вітчизняній історичній науці вже чимало зроблено з вивчення «габсбурзького» періоду в історії України, втім продовжує відчуватися брак фахівців ранньомодерного часу з австрійського минулого.

Аналізуючи стан наукової розробки теми, слід сказати, що проблема легітимізації династії Габсбургів у чеських і угорських землях середини – другої половини XVI ст. на даний момент у вітчизняній історичній науці недостатньо вивчена. Це пов'язано, перш за все, із браком джерел та доступом до них, адже більшість із них знаходяться у державних та університетських бібліотеках, архівах Австрії, Німеччини, Польщі, Угорщини, Чехії. Виняток становлять поодинокі витяги з документів, опубліковані у хрестоматіях та спеціальних монографіях.

Найгрунтовніше дослідженням цієї тематики займаються Т. Гусарова¹, Р. Дж. В. Еванс², О. Жилина³, Т. Ісламов⁴, А. Кохлер⁵, Л. Лаптева⁶, К. Медведева⁷, І. Сорнейова⁸, Я. Сехура⁹. З українських дослідників певні аспекти проблеми входження чеських і угорських земель до складу володінь австрійської гілки Габсбургів вивчають Я. Товтин¹⁰ та О. Звягіна¹¹.

¹ Гусарова Т. П. Война и судьбы сословности в Венгерском королевстве в XVI–XVII вв. / Т. Гусарова // Центрально-европейские исследования. – М., 2005. – Вып. 3. – С. 137–142.

² Robert J. W. Evans. The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An Interpretation / E. J. W. Robert. – Oxford : Clarendon Press, 1979. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.jstor.org/stable/42555681?seq=1#page_scan_tab_contents

³ Жилина А. И. Внешняя политика Османского султаната в правление падишаха Сулеймана I Кануни / А. Жилина // Вестник Таганрогского института имени А. П. Чехова. – Таганрог, 2016. – Вып. 1. – С. 251–258.

⁴ Исламов Т. Империя Габсбургов. Становление и развитие. XVI–XIX вв. / Т. Исламов // Новая и новейшая история. – М., 2001. – № 2. – С. 11–16.

⁵ Kohler A. Ferdinand I. 1503–1564. Fürst, König und Kaiser / A. Kohler. – München: C. H. Beck, 2003. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://books.google.com.ua/books?id=1cVR2wbob0AC&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false>

⁶ Лаптева Л. П. Письменные источники по истории Чехии периода феодализма (до 1848 года). – М. : Изд-во Московского университета, 1985. – С. 101, 147.

⁷ Медведева К. Т. Австрийские Габсбурги и сословия в начале XVII века / К. Медведева. – М. : Индрик, 2004. – С. 13–31.

⁸ Čornejová I. Ve stínu tvých křídel. Habsburkové v českých dějinách / I. Čornejová, J. Rak, V. Vlnas. – Praha : Grafoprint-Neubert, 1995. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://books.google.com.ua/books/about/Ve_stínu_tvých_křídel.html?id=hbK4AAAAIAAJ&redir_esc=y

⁹ Čechira J. České země v letech 1526–1583. První Habsburkové na českém trůně I / J. Čechora. – Praha : Libri, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://books.google.com.ua/books/about/České_země_v letech 1526_1583.html?id=uSsiAQAAIAAJ&redir_esc=y

¹⁰ Товтин Я. І. Словацькі землі та реорганізація управління Угорщини за правління Фердинанда I Габсбурга (1541–1547) / Я. Товтин // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2008. – № 133–134. – С. 189–193.

Дослідження окресленої проблематики є необхідним з огляду на довготривалі відносини України з Чехією та Угорщиною, часті міграційні процеси, що відбувалися на їхніх землях упродовж XVI ст. Історична свідомість людей, які зараз населяють ці терени, ґрунтується переважно на легендах, байках, переказах, а не на джерелах та їхній критиці. Відтак наше завдання полягає у виявленні історичної правди, спростуванні певних здогадів, аргументації фактів, що пов'язані з проблемою входження чеських і угорських земель до володінь Габсбургів середини – другої половини XVI ст.

В 1526 р. Фердинанд Габсбург став королем Чехії, при цьому пообіцяв чеським станам зберігати давні права і звичаї, викладені ним у *«Присязі чеським станам»* від 15 грудня 1526 р.¹² Це означало, що новий правитель надає автономію Чеському королівству. Однак входження Угорщини до складу монархії Габсбургів відбувалося по-іншому, ніж приєднання Чеського королівства. Фердинанд виявився не єдиним претендентом на угорський престол. В Угорщині лідером шляхетної більшості вважався трансільванський воєвода Янош Запольяї. Сильний табір Угорщини, Семиграддя і Славонії обрав воєводу Штульвайсенбурга в листопаді 1526 р.

Важливі епізоди чеської історії, а саме процес входження земель корони святого Вацлава до складу Габсбурзької монархії описані в хроніці празького писаря Бартоша. Вона відома під двома назвами: *«Книга повстання одних проти інших»* і *«Хроніка про празьке повстання 1524 р.»*. Сам Бартош звеличував Фердинанда I за «встановлення справедливості» шляхом вигнання староутраквістів на чолі з Яном Пашком із Варта. Бартош, на думку Л. П. Лаптевої, не бачив головної мети короля, що прагнув обмежити політичну могутність Праги і зробив у цьому напрямі перший крок, розділивши єдину до цього часу празьку общину¹³.

Проте, загалом, цінність цієї хроніки як історичного джерела визначається фактичним матеріалом, що стосується подій у Празі в 1524–1529 рр., а також тим, що це – єдине джерело, яке зафіксувало деталі важливого епізоду чеської історії напередодні і в перші роки правління в Чехії династії Габсбургів.

Перші кроки Фердинанда, на думку Е. Цьольнера, були безуспішними. Перш за все, це те, що майбутній імператор керувався в планах зайняти угорський престол тією ж причиною, що й при претендуванні на чеський трон – спадкові права дружини Анни Ягеллон¹⁴. Більш перспективним у цьому плані було підтвердження свого статусу рядом договорів, яких російська дослідниця К. Медведева наводить три – 1463 р., 1491 р., 1511 р., про престолонаслідування між угорськими королями і Габсбургами. Підтримкою в боротьбі за угорський престол для Фердинанда Габсбурга, на думку авторитетних дослідників цієї проблематики, були, в першу чергу, королева Марія Габсбург, вдова

¹¹ Звягіна О. М. Польсько-габсбурзькі відносини у другій половині XV – першій половині XVI ст. / О. Звягіна // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2013. – Вип. 37. – С. 207–210.

¹² Přísaha, kterouž král Ferdinand stavům Moravským byl složil // Sněmy české od leta 1526 až po naši dobu / Královský český archiv zemský. – Praha, 1877. – S. 98–99.

¹³ Лаптева Л. П. Письменные источники по истории Чехии. – С. 147.

¹⁴ Цьольнер Е. Історія Австрії / Е. Цьольнер [пер. з нім. Р. Дубасевича, Х. Назаркевича, А. Янишко, Н. Іванчук]. – Львів : Літопис, 2001. – С. 182.

останнього угорського короля Лайоша II Ягеллона, «придворна партія» на чолі з Іштваном Баторі, палатин Баторій, трансільванські саксонці, деякі магнати і хорвати¹⁵.

Дослідники вважають, що угорські стани раптом вирішили допомогти Фердинанду в результаті підкупу деяких їхніх представників або ж свою роль у цьому процесі зіграв визначений політичний розрахунок. На думку австрійського вченого Г. Турби, в умовах постійної турецької загрози сімейні зв'язки Фердинанда Габсбурга могли принести Угорщині користь. Папа римський і монархи великих європейських держав швидше допомогли б у боротьбі з невірними католику Фердинандові Габсбургу, брату імператора Священної Римської імперії, ніж маловідомому в Європі протестанту Я. Запольяї. Угорці так і не змогли домовитися, хто з двох претендентів отримає корону святого Іштвана. Частина угорських станів у листопаді 1526 р. на Державних зборах у Токаї обрала королем і коронувала в Секешфехерварі Яноша Запольяї. Але згодом, у грудні палатин І. Баторі і його прибічники на своїх Державних зборах у Братиславі (угорською – *Пожонь*, німецькою – *Пресбург* – В. С.) обрала королем Фердинанда Габсбурга. Підтвердити обрання Фердинанда угорським королем повинна була коронація короною святого Іштвана (в той момент корона знаходилася в Буді, в руках прибічників Запольяї). Фердинанд вторгся зі своїми військами на територію Угорщини, захопив Буду і священну угорську корону. В листопаді 1527 р. Пожонські Державні збори оголосили вибори Запольяї недійсними і підтвердили обрання Фердинанда угорським королем, тоді ж його й коронували¹⁶.

Нагромадження маєтків і розширення функцій австрійських Габсбургів вимагало реорганізації управління, яке істотно виходило за межі централізації, про початки якої можна говорити вже з часів правління Максиміліана. 1 січня 1527 р. король Фердинанд видав «*Придворне державне розпорядження*» (*Hofstaatsordnung*), яке створило тривалі підвалини для централізованого управління австрійськими, а також богемськими й угорськими землями¹⁷.

Найвищою серед нових інституцій було визнано таємну раду (*der Geheime Rat*), де вирішувалися династичні проблеми, зовнішня політика; тут спільно діяли призначені правителем радники і найвищі придворні, спочатку було тільки 6 членів; найвищою юридичною установою – Придворну раду (*der Hofrat*), до якої довший час належали і члени таємної ради. Була створена також Військова рада, до компетенції якої належали військові справи не тільки Австрії, а й приєднаних королівств. Відновила роботу Придворна палата (казна) і були сформовані казначейства, що відали фінансами¹⁸. Головною фігурою центральної адміністрації став придворний канцлер (прем'єр-міністр на сучасний лад), який керував не тільки Придворною радою, але й координував діяльність відомств. Щодо адміністрування, то вона мала право лише вносити пропозиції.

¹⁵ Медведева К. Т. Указ. соч. – С. 22.

¹⁶ Там же. – С. 23.

¹⁷ Hofstaatsordnung des Königs Ferdinand I. Augsburg 1527 / [bearbeitet von T. Felner] // Aktenstücke 1491–1681 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://repoestr.info/wp/verwaltungsgeschichte/1527-hofstaatsordnung-ferdinand/>

¹⁸ Там же.

Придворна канцелярія виникла ще в Середньовіччі як канцелярська установа земельного князя вона й після реформ Фердинанда була хоч і важливою, але підпорядкованою і виконавчою структурою, а не реальним органом. Спочатку вона була поділена на три відділи – один для австрійських земельних груп і два для Богемії та Угорщини¹⁹.

За таких умов, як писав В. Ванечек, король «поділяв зі станами військову владу, судочинство, керівництво, розпорядження фінансами і, нарешті, законодавчу владу. Дворянство визначає і письмово формулює на сеймах свої привілеї, своє право самостійно розширювати або звужувати їх. Особисто королю залишалось небагато. Це насамперед право репрезентувати державу зовні; ленне верховенство (сюзеренітет) всередині держави; деякі королівські привілеї, головним чином фінансові і деякі виключні права в судочинстві»²⁰.

Фердинанд за допомогою цих відділів і розпочав підпорядкування традиційних чеських органів влади, вони мали право втручатися в справи окремих земель і роботу їх установ. Однак, на думку Г. П. Мельникова, через спротив чеських станів контроль цих нових центральних органів управління носив радше теоретичний, ніж практичний характер. На посади Фердинанд I призначав відданих йому людей, які не завжди були чехами за походженням²¹.

Наступний крок короля з метою ослаблення ролі станів у політичному житті держави був спрямований на те, щоби підпорядкувати роботу сеймів. Фердинанд I вводив у сейм своїх прибічників, які займали високі державні посади. Якщо ж це не приносило очікуваних результатів, то король ігнорував діяльність і рішення сеймів. Однак Фердинанд прагнув підпорядкувати не тільки центральні, але й місцеві станові органи дворянства і бюргерства. Він заборонив діяльність крайових з'їздів дворянства і зборів членів міських комун як органів, що не контролювали з боку королівської влади²². Без згоди чеського сейму було збільшено оподаткування міст і торгівлі, фактично перекладено на Чехію фінансування війн з Туреччиною. За рахунок Чехії Габсбурги покривали 67% усіх своїх потреб²³.

У 1526 р. в Угорському королівстві сформувалося фактично «двовладдя»: представники частини магнатів і середньопомістних дворян проголосили королем Угорщини великого магната Яноша Запольяї (1526–1540), який утвердився в східній частині країни, що включала і Трансільванію інша частина феодалів обрала королем Фердинанда Габсбурга (1526–1564), вбачаючи в ньому єдиного захисника Угорщини. Фердинанд отримав у свої володіння західну частину корони святого Іштвана.

¹⁹ Цьольнер Е. Назв. праця. – С. 183.

²⁰ Ванечек В. Франкские пограничные марки и их соседи – чехи и моравы в IX в. / В. Ванечек // Славяне в эпоху феодализма. К столетию академика В. И. Пичеты. – М. : Наука, 1978. – С. 177–178.

²¹ Мельников Г. П. Чешское восстание 1547 г. и Сикст из Оттерсдорфа как его хронист / Г. Мельников // Сикст из Оттерсдорфа. Хроника событий, свершившихся в Чехии в бурный 1547 год. – М. : Наука, 1989. – С. 7.

²² Там же.

²³ Коротка історія Чехії і Словаччини / [за ред. проф. П. С. Федорчака]. – Івано-Франківськ : Плай. – С. 33.

Обидва королі почали приготування до війни, але не проти Османської імперії, а один проти одного²⁴. Четверть століття була сповнена міжособними війнами між ними; до того ж Янош Запольяї використовував на своїй стороні допомогу турків. Зокрема, коли Сулейман 3 вересня 1529 р. підійшов до стін Буди і за 5 днів захопив її, то дуже скоро утвердив саме Яноша як короля Угорщини²⁵. Взагалі на цей момент, на думку фахівців цієї проблеми, фактичним правителем більшості земель Угорського королівства був угорський магнат, а не представник великої європейської династії, оскільки останньому належали лише Хорватія, західні області Задунав'я і північні комітати країни. Решта ж території була в руках Яноша Запольяї. Такий поділ залишався незмінним до 1541 р. Окрім того, своєрідною допомогою султана було й призначення радником Яноша венеціанця Алоїзо Грітті разом з 3-тисячною військовою залогою. Пізніше угорський король призначив Алоїзо правителем. Однак згодом такий жест за допомогу зіграв з ним в гіркий жарт. За наказом венеціанця було вбито відомого воєначальника в армії Яноша Імре Цібака²⁶.

Через безперервні війни та брак ресурсів Фердинанд фактично не зміг би дати ще одну відсіч Сулейманові чи побороти Яноша Запольяї, який був союзником турецького султана. Габсбург намагався залучити на свій бік чеські стани в боротьбі проти турків. Зокрема, він неодноразово порушив питання збільшення податків на чеських сеймах 1529 р., щоб фінансово сприяти перемозі у війні. Фердинанд апелював до «великої перемоги над турками», як звільнення від усіх нещасть²⁷. До того ж він міг не дочекатись допомоги від свого брата імператора Карла V, оскільки той надавав перевагу боротьбі з Францією за гегемонію в Європі і з османами за Західне Середземномор'я. Тому Фердинанд 1531 р. розпочав переговори з Яношем, проте до порозуміння так і не дійшло²⁸. За цих обставин 1533 р. Фердинанд пішов на зближення із султаном, уклавши договір, за яким той вперше визнав його королем Угорщини, рівним Яношеві Запольяї. Отже, хоч і тимчасово, сторони визнали факт розпаду Угорщини. Однак згодом Сулейман I оголосив договір недійсним²⁹.

Дипломатичні «інтриги» турецького двору спонукали Фердинанда Габсбурга і Яноша Запольяї до укладення миру, що трапилося 24 лютого 1538 р. у Надьвараді (сучасний Орадя Маре, Румунія. – В. С.). Договір визнавав владу кожного з королів на займаній території. Окрім того, передбачались також перехід території, що підвладна

²⁴ История средних веков : в 2 т. Учебник. 2-е изд. / [под. ред. С. Сказкина и др.]. – М. : Высшая школа, 1977. – Т. 2. – С. 260.

²⁵ История средних веков : в 2 т. 6-е изд. / [под ред. С. Карпова]. – М. : Изд-во Московского университета, Печатные традиции, 2008. – Т. 2 : Раннее новое время. – С. 355.

²⁶ Краткая история Венгрии. С древнейших времён до наших дней / [под ред. Т. М. Исламова, А. И. Пушкаш, В. П. Шушарина]. – М. : Наука, 1991. – С. 69–70.

²⁷ 1529. Předloženi vyslanců královských k stavům Českým o pomoc proti Turku // Sněmy české od leta 1526 až po naši dobu // Královský český archiv zemský. – Praha, 1877. – S. 319–320.

²⁸ Цьольнер Е. Назв. праця. – С. 184.

²⁹ Там само. – С. 70.

Яношу Запольяї, після його смерті Фердинанду і взаємна допомога в боротьбі проти османів³⁰.

Результатом бажання кожного з кандидатів заволодіти якомога більшими територіями став поділ Угорщини на три частини. Основними учасниками цього виступали Фердинанд I Габсбург, малолітній син Яноша Запольяї – Янош Жигмонд та турецький султан Сулейман II.

З початком панування Фердинанда I Габсбурга в Чехії і Угорщині між ним та місцевим населенням тривав постійний, втім досить складний і суперечливий діалог з питань державного устрою, економіки, податків, організації війська та ін. Стани не залишали без відповіді адміністративні реформи Фердинанда, оскільки, як це було властиво для XVI ст., хотіли зберегти командну ініціативу.

Згідно з Виборчими капітуляціями³¹, підписаними Фердинандом I Габсбургом, чеські землі зберігали внутрішню автономію. У країні продовжували існувати місцеві сейми, чеська адміністрація. На чолі областей стояли виборні гетьмани з числа місцевих дворян, які все ще відігравали вирішальну роль у державному апараті. Ерцгерцог також обіцяв чехам політичну і релігійну незалежність³², але так і не дотримав слова. Він фактично розпочав «онімечення» земель корони святого Вацлава. Окрім цього австрійська влада обкладала населення Чехії податками, перешкоджала торгівлі і завдавала збитків економічному розвитку регіону. Чеські землі виплачували найбільшу суму податків – вищу, ніж в Австрії. Також знімалися податки і для військових потреб Габсбургів. Соціальна боротьба перепліталася з національною, оскільки збільшувалася кількість німецьких феодалів і міщан³³.

Відомо, що 1528 р. Фердинанд заборонив без його згоди скликати в Чехії обласні з'їзди дворян і сейми, намагався «натравити» дворян і міщан один на одного і так перешкодити їхньому загальному виступу проти габсбурзької політики³⁴.

Через деякий час після включення Чехії до складу Габсбурзької монархії у країні почали спалахувати локальні селянські заворушення. 1547 р. відбулось масштабне загальночеське повстання з центром у Празі. Приводом до нього послугувала спроба Фердинанда I використати чехів у боротьбі Габсбургів з німецькими протестантами. Ерцгерцог вимагав від чехів мобілізації військових сил і засобів для боротьби з Шмалькальденським союзом німецьких протестантських князів³⁵.

Представники чеських станів відкинули вимогу короля про мобілізацію і 19 березня зібрали в Празі сейм без його дозволу. Програма повсталих містилася в прийнятій на ньому і поданій королю скарзі з 57-ми статей³⁶, що стосувалися

³⁰ Wójcik Z. Historia powszechna. Wiek XVI–XVII / Z. Wójcik. – Warszawa, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://stosunki-miedzynarodowe.pl/historia/796-bitwa-pod-mohaczem-1526-r-i-koniec-niezawislosci-wegier>

³¹ Přisaha, kterouž král Ferdinand stavům Moravským byl složil // Sněmy české od leta 1526 až po naši dobu // Královský český archiv zemský. – Praha, 1877. – S. 98–99.

³² Коротка історія Чехії і Словаччини. – С. 32.

³³ Гусарова Т. П. Указ. соч. – 139.

³⁴ Лаптева Л. П. История Чехии периода феодализма (XV век – 1648 г.) / Л. Лаптева. – М. : Изд-во Московского государственного университета, 1993. – С. 108.

³⁵ Там же.

³⁶ Мельников Г. П. Указ. соч. – С. 11.

облаштування земського суду, сеймів, обласних з'їздів дворянства. Окремі політичні статті містили й ширші вимоги, що носили загальнонаціональний характер. Такою була вимога станів зберегти за ними право і надалі обирати королів, а це носило відверто антигабсбурзький характер. Прописувалися й вимоги дотримання королем старовинних прав королівства з ненаданням жодних зобов'язань римському папі³⁷.

Фердинанд I вдався до агітації, видавши в Літомержцах 1547 р. мандат «для всіх земель королівства Чеського» з метою залучити суспільство на свій бік під час повстання чеських станів³⁸.

Придушення празького повстання 1547 р. Фердинанд використав для розширення династичних прав Габсбургів, влада яких у Чехії була оголошена спадковою³⁹. Тобто, трон тепер переходив по чоловічій лінії Габсбургів, а не Ягеллонів. Фердинанд I намагався використати перемогу над повстанням також з метою поглиблення розколу між дворянами і міщанами, для того, щоб краще тримати їх у покорі. Ті були змушені відмовитися на користь короля від своїх земельних володінь і заплатити грошову контрибуцію. Міське самоуправління було значно обмежене, а всі важливі справи передавалися під контроль короля. Поразка повстання призвела до подальшого проникнення німецьких феодалів і капіталу в країну⁴⁰.

Подібні заворушення відбувалися і в угорських володіннях Габсбургів. У 1526 р. почалося повстання угорських, молдавських, валаських і сербських селян під керівництвом Івана Чорного, що охопило значну частину території. Придушити його вдалося лише в липні 1527 р. Налякані повстанням феодали прийняли на державних зборах 1527 р. закон про створення в кожному комітаті особливого дворянського суду для розправи над «ворогами, розбійниками, підпалювачами, вбивцями й іншими злочинцями»⁴¹.

Політика Фердинанда I Габсбурга знаходила підтримку у вищих верств населення, тобто дворян, які фактично підтримувалися королівською владою. Ті були зацікавлені у співпраці з німецькими монополістами, що користувалися надійною протекцією династії. Наприклад, усім відомі Фуггери, окрім підприємницької діяльності в Чехії, надавали банківські послуги Габсбургам, іноді рятуючи їх від поразки у війні з Османською імперією. Завдяки цій співпраці чеський і угорський істеблїшмент мав змогу збувати свою продукцію, робити інвестиції, крокувати по політичній драбині.

Проти Габсбургів виступали міщани і селяни, права яких у нових політичних умовах були обмежені. Якщо дворяни підтримують династію, то страждають ті, хто, так би мовити, «підтримує» дворян, тобто, за рахунок яких дворяни і живуть. Селян і міщан обкладали податками, повинностями, а селян, до того ж, і панщиною, що, звичайно, не

³⁷ Сикст из Оттерсдорфа. Хроника событий, свершившихся в Чехии в бурный 1547 год. – М. : Наука, 1989. – С. 115–129.

³⁸ Лаптева Л. П. Письменные источники по истории Чехии. – С. 101.

³⁹ Ее же. История Чехии. – С. 110.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Всемирная история : в 10 т. / [под ред. А. А. Губера]. – М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1960. – Т. 4. – С. 406.

могло не обурювати. Таке становище селян спричинило ряд повстань, втім, безуспішних.

З правлінням Фердинанда Габсбурга настав новий етап централізації в «Дунайській монархії». Фердинанд I фактично продовжив розпочаті Максиміліаном I реформи, головню у внутрішній політиці, зокрема перетворення у сфері централізованого управління, міського самоврядування та розширення королівської влади.

Спочатку розглянемо реформування в Австрійському ерцгерцогстві. В 1527 р. була відновлена діяльність Придворної ради, як вищої судової і адміністративної інстанції. Найважливіші питання, що стосувалися династичних і зовнішньополітичних питань, вирішувалися на Таємній раді, що складалася з найближчих до короля радників⁴². У 1556 р. постала також Військова рада, до компетенції якої входили військові справи не тільки Австрії, але й приєднаних королівств⁴³. Відновила роботу Придворна палата (казна – *V. C.*), виникли казначейства. Головною фігурою центральної адміністрації став придворний канцлер, що керував не тільки Придворною палатою, але й координував діяльність відомств⁴⁴.

Західна частина Угорщини, підконтрольна Габсбургам, формально залишалася самостійним королівством. Королі насправді (до 1686 р. – *V. C.*) обиралися станами на державних зборах і під час коронування мусіли поклястися, що поважатимуть і дотримуватимуться угорських законів і звичаїв⁴⁵. Однак Угорщина була позбавлена права самостійно вести зовнішньополітичні відносини і вирішувати військові питання⁴⁶. Вищим законодавчим органом вважалися державні збори, що склалися з представників станів. Стани приймали закони, схвалювали податки, обирали палатина (посередник між королем і станами, угорською – *надор* – *V. C.*), приймали рішення про загальну мобілізацію. Королям з династії Габсбургів, не зважаючи на всі старання, їх не вдалося підкорити, позбавити привілеїв, здійснити такі державні перетворення, які б відповідали централізаторській, а пізніше абсолютистській політиці династії⁴⁷.

Центральні угорські органи, у зв'язку з окупацією Буди, переїхали на словацькі землі, ближче до австрійського кордону – в Братиславу. Відтепер їхня головна функція полягала в уніфікації управління. У результаті певних заходів окремі угорські центральні органи втратили свої функції. Зокрема, Угорська канцелярія, яка 1529 р. переїхала до Відня та продовжила там своє існування лише як Угорська експедиція при королівській канцелярії⁴⁸.

Під час реорганізації владних структур, поряд з ліквідацією окремих центральних установ, формувалися і нові органи управління, серед яких: Таємна рада, Придворна канцелярія, Придворна палата або колегія, Придворна військова рада⁴⁹. До 1542 р. внутрішнім життям Угорщини займалася Угорська королівська рада, членами

⁴² История средних веков. – Т. 2 : Раннее новое время. – С. 347.

⁴³ Цьольнер Е. Назв. праця. – С. 183.

⁴⁴ Там само. – С. 348.

⁴⁵ Там само. – С. 356.

⁴⁶ Там само. – С. 183.

⁴⁷ Там само. – С. 356.

⁴⁸ Dejiny Slovenska / [zost. D. Čaplovič, V. Čičaj, D. Kováč, L. Lipták, J. Lukačka]. – Bratislava : AEP, 2000. – S. 136.

⁴⁹ Товтин Я. І. Назв. праця. – С. 191.

якої були прелати та найвищі посадові особи з шляхти, а потім – Королівська намісницька рада у Братиславі. У обох випадках рішення підлягали схваленню вищих габсбурзьких урядів. Їх основні функції зводилися до посередництва між королем і міськими адміністративними органами – комітатами, які надалі залишали за собою широку автономію⁵⁰.

Судовими питаннями відав заступник палатина. Військові ж функції були розділені між двома земськими капітанами, один з яких мав забезпечувати оборону північно-східної Словаччини, а другий займався обороною західної Словаччини та задунайських територій⁵¹. Однак пріоритетним аспектом габсбурзької централізації була економічна сфера, яка тоді, головню, ототожнювалася з фінансами. Це привело до утворення Угорської палати (колегії, комори – *B. C.*), котра мала відати і займатися королівськими маєтками, але після облоги Буди 1529 р. її діяльність призупинилася. У 1531 р. функціонування Угорської палати відновилося, але вже у Братиславі. Очолювали Угорську королівську палату префект і п'ять радників, яких пожиттєво призначав монарх. До складу входили три відділення: канцелярія, скарбниця та бухгалтерія. Діяла палата до 1848 р.⁵²

За посередництва Угорської колегії віденський двір намагався регулювати королівські прибутки, джерелом яких було мито від закордонної торгівлі, соляної монополії, шахтарської справи та доходи королівських міст і маєтків. Комора мала забезпечувати і збирання найбільшого та найважливішого прибутку королівської казни – військового податку. Угорська колегія, як і фінансові органи інших країн, не була самостійним органом, бо підпорядковувалася Придвірній палаті у Відні⁵³.

Отже, король Фердинанд I Габсбург намагався своїми реформами будувати централізовану монархію. Унаслідок цих заходів значно вдосконалилося економічне життя країн Чехії і Угорщини – були проведені реформи шахтарської справи, монетного двору, внесені зміни у ведення зовнішньої політики та військової справи.

Переломним моментом в історії чеських і угорських земель була перемога династії Габсбургів у битві під Мохачем 1526 р. та смерть короля Лайоша II. Внаслідок довтривалої боротьби за трон переміг представник давнього роду Фердинанд, який, окрім свого іспанського походження, не мав ні політичного досвіду, ні войовничого характеру, ні дипломатичного хисту, щоб зуміти підкорити собі всі стани. На його боці були лише дворяни та нечисленні представники міщанства, що, однак, вбачали в його підтримці радше вигоду, аніж доброзичливість. Хоча за їх сприяння молодому королеві і вдалося протриматися на троні до 1564 р.

Мудрим був крок Фердинанда, спрямований на реформування внутрішнього життя новоприєднаних земель, що дало йому змогу керувати з Відня. Однак чеське й угорське населення, зокрема селяни, не підкорилися новій династії і підняли повстання, давши змогу зрозуміти Фердинандові, що здобути владу – легко, а от втримати її – значно важче.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. – С. 192.

⁵³ Гусарова Т. П. Указ. соч. – С. 141.

The article is devoted to the process of submission of the Czech and Hungarian lands to the Austrian branch of the Habsburgs. The author described the struggle for the crowns of St. Waclaw and St. Stephan by the austrian archduke Ferdinand I, the political system of the Kingdoms of Hungary and Bohemia after 1526, the reformation of administrative, judicial and military systems. The article analyzes the relationship of the stratas of the Hungarian and Czech lands and the Habsburg dynasty, also the antihabsburg riots.

Key words: *Habsburgs, Jagiellonians, Suleiman I the Magnificent, John Zapolyai, Archduchy of Austria, Kingdom of Bohemia, Kingdom of Hungary, The Ottoman Empire, the privy council, the court council, the court chamber, the chancellery.*

УДК94(100):791.43

Юрій Дем'янів (Івано-Франківськ, Україна)

КІНО В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті ставиться за мету дослідити зародження й розвиток кінематографа в Російській імперії, що доповнює ще одну прогалину у вивченні культурологічної спадщини. Автор намагається об'єктивно з'ясувати особливості становлення російського кінематографа і його впливу на формування світоглядних культурологічних орієнтирів російського суспільства. Важливими є висновки та узагальнення, зокрема щодо розвитку російського кіно на тлі загальноєвропейського кінематографа.

Ключові слова: *кіно, кінематограф, брати Люм'єри, Російська імперія, Москва, Микола II, Олександр Ханжонков, Віра Холодна.*

Наприкінці XIX ст. нове мистецтво, кінематограф, народжене у французькому місті Ліон двома братами Огюстом (1862–1954) і Луї (1864–1948) Люм'єрами, завоювало прихильність усього цивілізованого світу. Дуже швидко в найбільших містах світу були проведені перші кінопокази. Російська імперія, як складова індустріального світу, не стала винятком.

У 1895 р. Л. Люм'єр, за кошти старшого брата, винайшов кінескоп, що дозволило знімати перші документальні фільми. Назву вони придумали відразу, поєднавши два грецькі слова, *κίνημα* і *γράφειν* що означає «записувати рух». Першим відзнятим фільмом був «*Вихід робітників із фабрики*». На ньому зафіксовано, як працівники фабрики покидають місце своєї роботи. Його хронометраж усього 42 секунди, втім саме вони стали «нарідним каменем» нового мистецтва. Окрім нього було знято ще п'ять фільмів, серед них «*Прибуття поїзду на станцію Ла-Сьота*», який помилково вважають першим відзнятим фільмом. Зібравши всі шість фільмів, брати Люм'єри запрезентували їх на конференції, присвяченій розвитку французької фотопромисловості 22 березня 1895 р. Самі брати Люм'єри на той час були відомі головно завдяки фотографіям. Першим показаним фільмом був якраз «*Прибуття поїзда на станцію Ла-Сьота*». Він викликав у перших глядачів страх, бо вони справді вважали, що поїзд виїде з екрану прямо на них. Але, зумівши заспокоїти публіку, брати

продовжили кіносеанс. Усі були в захопленні від нової технології і слава про Люм'єрів та їхнє творіння поширилася усією Францією. На міжнародному рівні про кіно заговорили після показу перших фільмів на славнозвісному бульварі Капуцинок 28 грудня 1895 р.¹

Втім варто зазначити, що кіно існувало ще до братів Люм'єрів. У 1893 р. відомий американський винахідник Томас Едісон запатентував свій черговий винахід – кінетоскоп, пристрій плівкової зйомки, але не для колективного перегляду, а тільки для індивідуального. У апарат закладалася стрічка, і щоб побачити фільм, глядачеві потрібно було дивитись у спеціальний окуляр. Перші фільми були показані в Парижі 1894 р., де було встановлено кілька таких кінетоскопів. Але глядачі зазначали, що від перегляду в них часто боліли очі, вони не могли спати². У цьому творіння Люм'єрів мало серйозні переваги, бо після перегляду фільмів на їхньому апараті не існувало жодного дискомфорту, а один фільм могло одночасно дивитись кілька глядачів.

Окрім цього творцем кіно вважають ще одного науковця – українця Йосипа Тимченка, який 1893 р. створив прилад, за допомогою якого також можна було передавати зображення. Він виготовив скачковий механізм, названий «слимаком», за допомогою якого відбувалися часті повторення світлових ефектів, що склалися у рухомі картинки. Перші свої фільми «Вершник» і «Метальник списа» Й. Тимченко продемонстрував у Одесі, в готелі «Франція» 1893 р. Ці стрічки сміливо можна називати першими фільмами в історії. Втім їхній автор не запатентував свого творіння, через що й був позабутий історією³.

Вже 1896 р. у Франції почали з'являтися перші фахівці з кінематографу, які популяризували нове мистецтво в різних країнах⁴. Одним із них був Каміль Серф, котрий завіз кіно до Росії. Сам цар Микола II, якому подобалося все нове, зацікавився творінням братів Люм'єрів і хотів особисто зустрітись з К. Серфом. Разом вони домовилися, що француз зніме на кінострічку процес коронації імператора⁵. І вже 14 (26) травня 1896 р. Микола II увійшов у історію як перший, а разом з тим, останній імператор Російської імперії, коронація якого знята на камеру⁶. Врочистості показали на Нижньгородському ярмарку, у спеціальному наметі, і кожен бажаючий міг побачити перший російський фільм⁷. До слова, у кадр також потрапив на той час ще мало кому відомий Павло Скоропадський. Так, останній гетьман став першим очільником українського уряду, якого було теж знято на камеру⁸.

Самому Миколі II фільм так сподобався, що він став виділяти кошти на розвиток російського кіно. За будь-якої нагоди імператор возив із собою операторів, які

¹ Садуль Ж. Всеобщая история кино / Ж. Садуль. – М. : Искусство, 1958. – С. 57.

² Там само.

³ Соколов И. История изобретения кинематографа / И. Соколов. – М. : Искусство, 1960. – С. 25.

⁴ Садуль Ж. Указ. соч. – С. 74.

⁵ Балай Е. Россия в кинокадре / Е. Балай, В. Балагин. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2007. – С. 38.

⁶ Коронація Миколи II. Кінохроніка 1896 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=DxgLCkSzQMc>

⁷ Балай Е. Указ. соч. – С. 43.

⁸ Миславський В. Кіно в Україні. 1896–1921. Факти, фільми, імена / В. Миславський. – Х. : Торсинг, 2005. – С. 84.

знімали його та царську родину. Приватні зйомки імператора, його сім'ї та свити не виставлялися на загальний показ, а тільки в Царському селі, де поставили кінозал⁹.

Для звичайного люду фільми демонстрували на всіляких ярмарках, зокрема – Нижньогородському, звідки кіно активно поширювалося всією Російською імперією. Показували головню фільми, привезені К. Серфом із Франції. Вони ще не супроводжувалися музичними композиціями, тож у залах панувала тиша¹⁰.

У газеті *«Нижегородский листок»* появилася нова рубрика, у якій подавали розклад показу фільмів. Так мимоволі вона стала першою програмою. Окрім цього, газета поширювала кіно в маси. Російський письменник Максим Горький, великий шанувальник кіно, регулярно подавав до неї різні статті, у яких висловлював своє захоплення картинами. Пізніше, коли з'являлися повноцінні фільми, він писав на них рецензії, ставши, відтак, першим російським кінокритиком. Теж письменник підписав перший контракт на екранізацію своїх творів, виділяючи на це власні кошти¹¹.

У великих містах Російської імперії також відводилися приміщення для показу фільмів. Перший кінотеатр постав у столиці Санкт-Петербурзі в травні 1896 р.¹². Спершу там показували малу кількість фільмів, вони демонструвалися один за одним із перервами в кілька хвилин. Процес показу не перевищував тридцяти хвилин. Фільми йшли щодня після обіду. Ціни на білет були помірними, і у кінозалі можна було зустріти як аристократів, так і звичайних робочих. Зали потай відвідувало чимало дітей, які норували безплатно переглянути фільми. Більшість фільмів завозили і Франції, бо саме там існувала монополія на кіно¹³.

Першим російським режисером став артист московського театру Корша Володимир Сашин¹⁴. У серпні 1896 р. він купив кіноапарат і почав знімати свої перші фільми, у яких зобразив побут і буденне життя Москви. Окрім цього, він знімав інших артистів театру Корша, репетиції, власну сім'ю і т. п. Своїм коротким фільмам він швидко знайшов використання, демонструючи їх під час антрактів глядачам театру. Таку практику стали застосовувати багато інших театрів, а самого В. Сашина неофіційно прозвали російським Люм'єром¹⁵. Чимало любителів почали також знімати фільми. Велика їх кількість зосередилася саме в Москві. Через інтерес до кінематографа у місті було відкрито кілька шкіл кіно, у яких французькі спеціалісти викладали техніку зйомки. За таких умов Москва швидко стала кіно-столицею Російської імперії¹⁶.

Але монополія на кіно, як у Російській імперії, так і в цілому світі, належала французам. Саме вони відкривали кіно-салони і давали ліцензію на зйомки фільмів¹⁷. Найвпливовішим філіалом був салон «Брати Пате». Вони продовжували доставляти іноземні, головню французькі, фільми в найбільші міста імперії. Найвідомішим внеском

⁹ Балай Е. Указ. соч. – С. 60.

¹⁰ Вишневский В. Летопись российского кино 1863–1929 / В. Вишневский. – М. : Материк, 2004. – С. 115.

¹¹ Балай Е. Указ. соч. – С. 83.

¹² Вишневский В. Указ. соч. – С. 126.

¹³ Балай Е. Указ. соч. – С. 90.

¹⁴ Вишневский В. Указ. соч. – С. 217.

¹⁵ Там же. – С. 224.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Садуль Ж. Указ. соч. – С. 84.

цієї філії у російський кінематограф був знятий Жоржем Майєром 1908 р. фільм-екскурсія «*Москва під снігом*»¹⁸. Кінострічка показувала зимове місто, його вулиці й площі, а також вкритий снігом Кремль. Фільм триває трохи більше семи хвилин, але в ньому відображена краса кіно-столиці імперії в зимову пору. Ця стрічка збереглася досі. Її завжди використовують у документальних фільмах, які розповідають про Росію ХХ ст.¹⁹. Цей фільм став настільки популярним, що подібні кіно-екскурсії почали випускати, наче з конвеєра. Про кожне велике місто Російської імперії було знято окремі фільми, які показували у всіх салонах імперії²⁰.

Окрім цього, великою заслугою даного кіно-салону стали зйомки документального фільму про класика світової літератури Льва Толстого. 30-хвилинна стрічка показує один день із життя відомого на весь світ письменника. Втім він сам не бачив цього фільму, бо був страшенним консерватором і не любив нічого нового, втім, і кіно, вважаючи його просто дурною забаганкою молоді, яка швидко всім набридне²¹.

Ці дві, а також інші стрічки «вийшли» 1908 р., відколи й почала відлік історія художнього російського кіно. На студії «*Брати Пате*» вирішили відзняти відомі легенди, історичні події і т. д. Першим художнім фільмом став «*Стенька Разін*», знятий за мотивами відомої на той час народної пісні «*Із острова на берег*»²². Під час його показу 15 (28) жовтня 1908 р. глядачі, які знали слова народної пісні, а їх було немало, порушили мовчазну атмосферу, почавши співати. Фільм тривав 6 хвилин, і впродовж майже всього сеансу в залах лунав спів. Цю ідею підхопили французькі спеціалісти, а тому при показі всіх наступних фільмів додали музичний супровід. Ця тенденція швидко поширилася у світі й протрималася аж до завершення епохи німого кіно²³.

Окрім цього почали все активніше знімати фільми за мотивами відомих подій. Так, після 1908 р. на екрани вийшли фільми «*Донські козаки*», «*Смерть Івана Грозного*», «*Петро Великий*» і т. д. На зйомках цих фільмів відточували майстерність талановиті режисери, одним із яких був Олександр Ханжонков (1877–1945). Спершу він був режисером у салоні «*Брати Пате*», відзнявши багато популярних стрічок. Але вже 1909 р. заснував власне кіноательє, назвавши на свою честь²⁴.

Художні фільми продовжували набувати популярності, а тому потрібно було задумуватися й над текстом персонажів, аби глядачі могли зрозуміти, про що йдеться. Цю проблему вирішив О. Ханжонков. Відзнявши фільм «*Дума про купця Калашникова*» (1909 р.), у якому йшлося про події за царювання Івана Грозного, режисер вставив окремі кадри з короткими репліками акторів. Тексту було мало, він займав стільки часу, аби глядачі встигли його прочитати. Ця ідея не належала О. Ханжонкову, він її тільки

¹⁸ Балай Е. Указ. соч. – С. 97.

¹⁹ «Москва під снігом». Кінохроніка 1908 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=XbcBAhN7uZY&t=23s>

²⁰ Балай Е. Указ. соч. – С. 97.

²¹ Вишневский В. Указ. соч. – С. 274.

²² Там же.

²³ Там же.

²⁴ Гращенкова И. Кино Серебряного века. Русский кинематограф 10-х годов и кинематограф русского послеоктябрьского зарубежья 20-х годов / И. Гращенкова. – М. : Искусство, 2005. – С. 42.

вдало запозичив із іноземних фільмів. У всіх своїх наступних фільмах режисер зі своїми колегами тепер частіше вставляли кадри з репліками²⁵.

В основному художні фільми знімалися за мотивами історичних подій. Час оригінальних ідей ще не прийшов, та й у цьому не відчувалося потреби, адже публіка була в захопленні від будь-яких фільмів²⁶. Відтак, на протязі 1909–1911 рр. О. Ханжонков і його колеги тішили глядачів короткометражним кіно. Але 1911 р. буквально «вистрілив» перший повнометражний, тривалістю 1 годину і 40 хвилин російський фільм «Оборона Севастополя», який розповідав про один із епізодів Кримської війни (1853–1856 рр.). На зйомки цього фільму О. Ханжонков отримав не лише «добро» Миколи II, а й доволі велику суму. У фільмі під час масових постановок задіявали солдатів царської армії – учасників Кримської війни. Окрім того режисера і акторів консультували історичні й військові спеціалісти. Під час показу фільму, традиційно, грав оркестр. Але новинкою стало лунання за кадром у потрібний момент пострілів. Це додавало німому фільму більшої ефектності. Оскільки ця кінострічка була значно довшою, ніж до цього звикли глядачі, іноді доводилося робити антракти. «Оборона Севастополя» викликала справжній фурор і захоплення людей, завоювавши його найбільші симпатії аж до Першої світової війни²⁷.

До 1912 р. кіно стало настільки популярним, що його показували не тільки у великих містах, а й у малих та іноді в деяких розташованих неподалік селах. Кінозали відвідували всі прошарки суспільства – від інтелігенції до повій. Усі жителі Російської імперії шанували кіно й бажали його розвитку, що помітно з уникнення підтримки акцій проти кіно російськими театральними й музичними діячами²⁸.

Окрім повнометражних фільмів, які вже встигли набути популярності, російські кіномитці імперської доби почали випускати й перші серіали, яких було не так багато. Вважається, що першим з них став двосерійний, на жаль, донині не збережений фільм «Ключі щастя» (1913). Один із небагатьох кількасерійних фільмів, що, хоч і не в цілісному вигляді, дійшов до наших днів, був знятий і випущений упродовж 1914–1916 рр. 8-серійний «Сонька Золота Ручка» – біографічна екранізація про долю відомої авантюристки і злодійки Софії Блювштейн. Частково збереглися дотепер тільки чотири серії²⁹.

У серпні 1914 р. почалася Перша світова війна. Російська імперія, як одна із держав Антанти, взяла в ній участь. Це вплинуло на кінематограф, адже багато продуктивних режисерів і акторів пішли на фронт, а інших, німецького походження, вислали. Тому були потрібні нові люди, аби залагодити цю ситуацію. О. Ханжонков активно шукав нових акторів для зйомок у своїх фільмах, серед яких трапилася народжена в Полтаві найпопулярніша акторка того часу – Віра Холодна (1893–1919). Коли їй було два роки, вона разом із сім'єю перебралась до Москви, де й минули її юнацькі роки. Там вона вступила до балетної школи, увійшла до балетної трупи Великого театру. Втім, пробула Віра там не довго, бо її бабуся не схвалила цього

²⁵ Там же. – С. 57.

²⁶ Вишне夫斯基 В. Указ. соч. – С. 304.

²⁷ Гращенкова И. Указ. соч. – С. 102.

²⁸ Миславський В. Назв. праця. – С. 133.

²⁹ Гращенкова И. Указ. соч. – С. 245.

рішення, змусивши покинути театр і зайнятися наукою³⁰. У 1910 р. Віра Левченко познайомилася з юристом, а разом з тим, автолюбителем Володимиром Холодним, через деякий час одружилася з ним. Саме чоловік увів її до кіл московської інтелігенції, серед яких були й діячі кіно. Тоді в молодій дівчині виник перший інтерес до кіно³¹. Але коли почалася Перша світова війна, В. Холодного забрали на фронт. Дружина залишилася вдома з двома дітьми на руках. Відчуваючи нестачу коштів, вона вибрала найкраще, що могло трапитися, – вирішила податися в кіно. Перші проби принесли їй одразу першу роль у фільмі «*Анна Кареніна*» Володимира Гардіна, де вона зіграла роль гувернантки. Фільм вийшов доволі добротним й успішним. А гру В. Холодної, не дивлячись на лаконічність, помітив О. Ханжонков. Акторка була красивою, і саме це вразило режисера. Втім сам В. Гардін не вбачав у ній потенціалу, віддаючи перевагу радше акторкам, а не красуням³². Тому на деякий час розвиток її кар'єра призупинився.

У 1915 р. О. Ханжонков і В. Холодна познайомилися. Режисер одразу запропонував молодій актрисі головну роль у своєму наступному фільмі «*Пісня великої любові*», на що акторка з радістю погодилася. Її гра вразила всіх. Критики писали про те, що О. Ханжонков знайшов справжню перлину, яка стане вершиною російського кіно³³. Не випадково з нею одразу було підписано контракт на три роки; лише за перший рік за її участю вийшло тринадцять фільмів. Наступного 1916 р. В. Холодна за правом стала найпопулярнішою актрисою Російської імперії³⁴.

Втім щільний графік і вимогливість О. Ханжонкова змусила акторку згодом перейти до іншого режисера. Тоді ж відкрилося ательє Дмитра Харитонова, яке також було зацікавленим у зйомках за її участю. Для О. Ханжонкова це було серйозним ударом. Але популярність В. Холодної через це не зменшилася. Найпопулярнішими фільмами в нового режисера стали «*Біля каміна*» і «*Мовчи печаль... мовчи...*».

Не зважаючи на популярність, акторка займалася волонтерством для російських військових на фронті. Вона часто відвідувала поранених у лазаретах і виділяла власні кошти на їхнє лікування. Окрім того вона часто відвідувала свого чоловіка³⁵.

Після Жовтневого перевороту 1917 р. багато режисерів і акторів перебралися до України. В. Холодна не стала винятком, оселившись із дітьми навесні 1918 р. в Одесі. Там вона продовжила співпрацю з Д. Харитоновим (за 1918 р. було знято чотири фільми з її участю), не відволікаючись на бурхливі революційні події. Коли в грудні 1918 р. до міста ввійшли французькі війська, їй відразу почали поступати запрошення переїхати до Франції, отримати громадянство й кращі ролі. Але В. Холодна не погоджувалася. Більше того, вона закликала інших культурних діячів не емігрувати. І всього за 1918 р.³⁶ У лютому 1919 р. В. Холодна захворіла на іспанку і 16 числа, попри

³⁰ Юр М. Холодна Віра Василівна / М. Юр // Енциклопедія історії України : у 10 т. / [редкол. В. А. Смолій (голова) та ін.] ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2013. – Т. 10 : Т–Я. – С. 320.

³¹ Миславський В. Назв. праця. – С. 151.

³² Юр М. Назв. праця. – С. 321.

³³ Миславський В. Назв. праця. – С. 168.

³⁴ Юр М. Назв. праця. – С. 323.

³⁵ Миславський В. Назв. праця. – С. 192.

³⁶ Там само. – С. 201.

всі зусилля лікарів, померла у віці 25 років. На її похорон прийшла вся Одеса, колишні колеги і військові білої армії.

Чимало акторів і режисерів продовжували працювати в Україні, на Кубані та інших не підконтрольних більшовикам територіях. Але після поразки С. Врангеля в Криму 1920 р. багато хто з них емігрував за кордон. Ті, хто залишився, стали основою для формування радянського кінематографу. З приходом нової влади чимало фільмів імперської доби було знищено, а відтак ті, що вціліли, залишаються важливим джерелом для вивчення історії кінематографу Російської імперії.

Отже, нове мистецтво, створене братами Люм'єрами у Ліоні 1896 р., невдовзі набуло популярності в цілому світі. Династія Романових також стала поціновувачем кіно. Імператор Микола II, зокрема, робив усе, щоб воно розвивалося й у його володіннях. Він запрошував французьких спеціалістів, а тому дуже швидко Москва перетворилася на кіно-столицю Російської імперії. Всі фільми були німими, але й попри це викликали у людей великий фурор, позаяк усім було цікаво побачити «рухомі картинки». Завдяки діяльності таких митців, як О. Ханжонков, В. Холодна і т. д., Російська імперія могла запропонувати світові високоякісне кіно, яке цінувалося й за кордоном. Але після більшовицької революції і кровопролитної громадянської війни з карти світу зникла Російська імперія, а попередні здобутки кіно стало надбанням нової держави – СРСР.

The goal of the article is to investigate the origin and development of cinematography in the Russian Empire. It complements another gap in the study of cultural heritage. The author tries scientifically and objectively to study out the features of establishing the Russian cinematography and its impact on the formation of cultural ideological orientation of Russian society. Is it important the conclusion and generalization including coverage of the fact that the Russian film industry was developing in the context of European cinema.

Key words: *cinema, cinematograph, Lumiere brothers, the Russian Empire, Moscow, Nikolai II, Alexander Khanzhonkov, Vira Kholodna.*

ІНТЕРВ'Ю З ІСТОРИКОМ

Ірина Санига (Івано-Франківськ, Україна)

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Ми продовжуємо нашу вже традиційну рубрику *«Інтерв'ю з істориком»*. От справді, як мало ми знаємо про людей, які нас вчать або за чийми підручниками та книгами ми навчаємося. А вони ж також колись починали, як звичайні студенти зі своїми проблемами, суперечками, історичними зацікавленнями та хобі. Вони, як і ми, вміли «відриватися», гуляли з друзями, мали своїх улюблених чи нелюблених викладачів, потрапляли в кумедні ситуації. При цьому ці люди стикалися з різноманітними перешкодами, які їм вдалося подолати та крок за кроком досягати успіху.

Окреслена рубрика в цьому випуску *«Студентських історичних зошитів»* буде не зовсім звичною, оскільки повноцінне інтерв'ю ми записали тільки одне – з доцентом кафедри історіографії і джерелознавства Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу *«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»* Юрієм Довганом. Інші ж три інтерв'ю записані після відкритих лекцій на запрошення Центру медієвістичних студій у наших іноземних гостей – викладача кафедри археології Філософського факультету Західночеського університету в місті Пльзень (Чехія) Анети Голембьовської-Тобіаш, завідувача кафедри історико-культурної спадщини Білорусі Республіканського інституту вищої школи, докторанта Білоруського державного університету в Мінську – Олексія Мартинюка та професора Філософського університету Університету міста Новий Сад – Дюри Гарді.

Актуальні бесіди мають форму короткого звіту з лекцій, а також окремо записаного інтерв'ю з лектором. Часом запрошені гості смішили нас анекдотами або цікавими історіями зі свого життя. Так, О. Мартинюк розповів, що поділяє усіх людей на істориків та всіх інших. Тому давайте будемо працювати над собою, щоб ми, як студенти спеціальності *«Історія»*, змогли гідно поповнити ряди першої з цих категорій. Приклад усіх героїв нашої рубрики допоможе зрозуміти, що насправді кожен з нас може стати відомим та успішним науковцем, викладачем, публічною особою. Головне – багато працювати та чітко йти до поставленої мети.

**ДЕЯКІ ЦІКАВІ ВІДОМОСТІ ПРО ЖИТТЯ ТА ПОГЛЯДИ
ВИКЛАДАЧІВ-ІСТОРИКІВ ДЕРЖАВНОГО ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО
ЗАКЛАДУ «ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА (ІВАНО-ФРАНКІВСЬК, УКРАЇНА)**

ЮРІЙ ЛЮБОМИРОВИЧ ДОВГАН

«[...] На музичних інструментах не граю, тільки на нервах своїх студентів»

На лекції цього викладача ходять усі студенти, його хочеться слухати, оскільки він розказує про такі аспекти з історії, які важко знайти в книгах і майже неможливо в інтернеті. Він жартома називає нас «муфлончиками», а ми його «батьком». Мені вдалося взяти інтерв'ю в Юрія Любомировича Довгана.

Юрій Довган – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя

Стефаника». Народився 11 вересня 1978 р. в Івано-Франківську. Упродовж 1985–1995 рр. навчався ЗОШ № 19. З вересня 1995 р. – студент історичного факультету Прикарпатського університету імені Василя Стефаника, з листопада 2000 р. – аспірант кафедри всесвітньої історії. 29 травня 2006 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук *«Політика Франції, Великобританії та США щодо національної державності України в 1917–1920 рр. у вітчизняній та українській зарубіжній історіографіях»*. Сфера наукових інтересів – історіографія Української революції 1917–1920 рр., воєнна історія, зброєзнавство й уніформістика.

– Як Ви вчилися у школі?

– Я не був відмінником, однак не був двієчником; одним словом – хорошист. У принципі в мене були всі шанси стати медалістом. Мені не вистачило однієї п'ятірки до срібної медалі. Насправді, хотів би зараз узяти свій твір з української літератури і глянути, що я там таке вчудив, що отримав за нього четвірку.

– Ви пам'ятаєте свій випускний вечір?

– Дуже добре пам'ятаю. Я брав участь у чотирьох сценках, при цьому заледве встигав перевдягатися, бо всюди грав різних героїв. А цим подіям передували ще три місяці репетицій, які проходили надзвичайно весело. Потім ще довго ходив прощатися зі школою, зазірав мигцем у кожен клас. Свій випускний вечір маю записаний на касеті, все ніяк не доходять руки переписати його в цифровий формат. Щоправда, коли я пробував через п'ять років його переглянути, то від мого захоплення залишилася тільки нашішка.

– Окрім історії Ви ще кудись подавали документи?

– Ні не подавав. Я здавна був «ударений в голову» історією і, напевно, вже в четвертому класі твердо вирішив стати істориком. З кожним роком моя впевненість усе більше зростала і в одинадцятому класі я «залізною» знав, що буду вчителем історії. Для мене дивно, чому зараз діти вибирають собі професію в 9, 10 чи 11-му класах. На мою думку, учні повинні усвідомлювати, ким вони хочуть бути вже хоча б у 7-му класі. Хоча навіть моя рідна сестра в 11-му класі змінила три професійні орієнтації. Спочатку вона планувала вступати до консерваторії, через декілька місяців – до Університету нафти і газу, а з того всього поступила до Медичного університету [сміється. – І. С.].

– Важко було вступити до університету?

– Я вступив з першого разу, але це було важко. Довгі місяці підготовки... Доходило до того, що навіть на вулицю не виходив. До шостої години сидів удома, потім шов о сьомій вечора на годинку купатися на річку і після цього знову повертався до історії. Якщо мені не зраджує пам'ять, то вступні екзамени починались з 16 липня 1995 р., а весь червень я старанно гриз граніт науки. За цей час я дав відповіді на всі екзаменаційні білети, при цьому списав зошит на 180 аркушів. Використовувалася одна сторінка на одне питання. Мої однокласники позичали цей зошит та довго і нудно його переписували.

В 11-му класі я був геть таки розтелепаний [сміється. – І. С.]. Десь у 90-х роках до нас у бібліотеку завезли нові підручники, а нас із хлопцями тоді відправили на розвантаження цих книг. Користуючись моментом та тим, що деяка література була

списана, я «свиснув» собі три дуже хороші підручники. Це була книжка Ореста Субтельного *«Історія України»* та два томи *«Історії УРСР»*. Згодом, прочитавши близько тисячі сторінок з них, я був повністю готовий до іспитів.

– **Яких викладачів Вам найбільше запам'ятались пари?**

– Багато хто запам'ятався. Я їх поділяю на дві категорії: ті, які запам'яталися своїм людським ставленням, та ті, які запам'яталися за данними нам знаннями. Перший, хто спадає на думку, – це професор Ярослав Юрійович Заборовський, людина-легенда Істфаку, мегамастодонт. Він єдиний з викладачів, хто міг спричинити відрахування студентів на першому курсі. Тому пройти його «школу» для першокурсника, то була ціла епопея. А ще був у нас такий Анатолій Васильович Крюков, викладач кафедри історії слов'ян. Пригадую його своєрідну манеру спілкування. Його страшенно вабила краща половина людства. Звертаючись до дівчат, Анатолій Васильович вставляв такі фрази, як «Ну, золотце», «Ну, милочка». Однак, попри це, Крюков на семінарах був суворим. Тому не раз мене з моїм товаришем Ігорем Дрогобицьким інші одногрупники «кидали» на розтерзанні викладачеві на першу парту, тоді коли всі інші розсідалися позаду. Мені також запам'яталися пари Олександра Володимировича Маруценка. Нас тоді полонила його поведінка як заступника декана. Були випадки, коли ми тікали з пари; Олександр Володимирович міг пройти повз нас дев'ять разів, але ніколи не «опускався» до дрібних зауважень. І нарешті, проходячи повз нас удесяте, він м'яко казав: «Ну, можливо, уже пора зайти в університет». Серед студентів ходили легенди, що Маруценко зв'язаний зі спецслужбами, бо він все про нас знав. А ще Олександр Володимирович читав нам лекції з *«Історії міжнародних відносин»*. Тоді він міг цілу пару надиктовувати з пам'яті лише список літератури, і це надихало. Ігор Тарасович Кочкін запам'ятався своїм людським ставленням до нас на практиці, а також своєю інтелігентністю. Треба згадати й Сергія Мироновича Дерев'янка, який на нашому першому курсі читав багато таких предметів, суті яких ми тоді не розуміли, наприклад, *«Вступ до спеціальності»*, *«Джерелознавство»* та ін. Втім, він доносив до нас зміст цих навчальних дисциплін дуже просто, своїми словами, а також носив, «як верблюд на своєму горбі», щоразу по десять книжок, щоб показати нам на заняттях.

– **Ви багато часу проводили в бібліотеці в студентські роки?**

– Ні, зовсім небагато... Весь [сміється. – І. С.]. Ми були «вдарені в голови», у нас існував культ бібліотеки. Тому, коли я зараз приходжу до бібліотеки, то мені дуже дивно, що там сидить не більше двох людей, чого в нас ніколи раніше не було, хоча й обставини круто змінилися. Ми завжди стикалися з проблемою нестачі літератури. На першому курсі нашою настільною книгою була *«Історія Древнього Востока»* під редакцією В. Кузіщина, якої було всього декілька примірників, за які ми завжди між собою «билися». Коли ти врешті «доривався» до цих книг, то швидко біг у їдальню, щоб випити хоча б чаю, а потім сідав і писав семінари до 8–9 вечора. Починаючи з жовтня від 17.00 години, з метою економії електроенергії, відключали світло, і тоді творився справжній цирк. Наша бібліотекар Наталія Степанівна Облогіна запалювала свічку, благаючи всіх здавати книги. Ми підходили до неї, як на сповіді [сміється. – І. С.]. Повернення літератури тривало понад годину й за цей час можна було дописати ще одне питання семінару. Потім ми розривали конспект на частини і обмінювалися з

товаришами питаннями, які встигли переписати. Це була справжня взаємовиручка. А ще слід було володіти неабиякою майстерністю, аби надібати хороше місце. Важливо було не сісти поблизу вікна, бо там дуло, не сісти біля стіни, бо там не працювали всі лампочки та не сісти в центрі, де гуділа лампа. Я приходив додому, коли відключали від світла мікрорайон. Мама давала їсти картоплю, яка могла тоді бути лише двох видів – варена або печена; я їв, при цьому запалював свічку, ставив білий листок і дописував. Так пройшов мій перший курс.

– **Як Ви проводили свій вільний час?**

– Не було в нас вільного часу. Ми були жебраками, так би мовити – жебручим студентським орденом [сміється. – *I. С.*]. Нам платили стипендію 600 тисяч купонів, що становить на нинішні гроші шість гривень. Це було дуже мало, а я, окрім того, більшу частину стипендії віддавав мамі та сестрі. Іноді в нас була розвага ходити в «общагу». Одна з перших бійок, яка мені пригадується, трапилася через історію. Хлопці не змогли дійти згоди, яка з країн колишнього соціалістичного табору була до розпаду Радянського Союзу більш розвиненою – Чехія чи Угорщина. Коли аргументи закінчились, у хід пішли кулаки [сміється. – *I. С.*]. Я, до речі, навіть не пиячив на першому тижні археологічної практики, за що й тяжко поплатився, адже заробив харчове отруєння. Тоді й зрозумів, що для профілактики варто щось вживати [сміється – *I. С.*]. У нас була дружня група і на другому курсі ми взяли собі за правило збиратися на дні народження. На свою днюху на третьому курсі я також зробив бенкет горою: мама наварила дві каструлі голубців, нарізала ковбаси і це було класно. А ще ми ходили в театри.

– **Ви граєте на музичних інструментах? Пишете вірші?**

– Вірші писав жартівливі і ніколи це серйозно не сприймав. На музичних інструментах не граю, тільки на нервах своїх студентів [сміється. – *I. С.*].

– **Ви одразу після закінчення університету знайшли роботу?**

– І не шукав, бо в цьому плані я звичайний книжковий черв'як. Після аспірантури пішов на роботу до нас в університет. Тому я роджений Прикарпатський університетом [сміється. – *I. С.*].

– **Які у Вас історичні зацікавлення?**

– В мене своєрідна історична розтелепаність, оскільки я цікавлюся усім і одразу. Мене цікавить військова історія, релігійна історія, історія Сходу.

– **Що б Ви побажали нашим студентам?**

– Будьте милосердними та витривалими в надії. Наше навчання – то є важка робота, тому багато вам терпіння і наполегливості.

Розмову вела Ірина Санига

**ДЕЩО ПРО ЛЕКЦІЇ НА ЗАПРОШЕННЯ *CENTRUM STUDIORUM*
MEDIAEVALIUM ТА ТИЖДЕНЬ МЕДІЄВІСТИКИ У СТИНАХ ДЕРЖАВНОГО
ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ «ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА»**

**Про кочовиків та половецьких баб.
А що знаєте про них Ви?**

26 квітня 2017 р. студенти Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» в рамках роботи очоленого професором Мирославом Волощуком Центру медієвістичних студій кафедри всесвітньої історії, мали унікальну можливість послухати та побачити присвячені кочовому світові, блискучі лекції польського археолога Анети Големб'ювської-Тобіаш.

Анета Големб'ювська-Тобіаш (народилася 20 січня 1971 р. у місті Кракові, Польща) – відомий польський археолог; 2004 р. – випускник Ягелонського університету у Кракові (Польща); викладач кафедри археології Філософського факультету Західно-

чеського університету у місті Пльзень (Чехія). У 2017 р. в Інституті археології Ягеллонського університету планує захист кандидатської дисертації на тему «*Контакти половців з населення причорноморських степів XI–XIII ст. у світлі археологічних джерел*» («*Kontakty Polowców z ludnością stepu czarnomorskiego w XI–XIII wieku w świetle źródeł archeologicznych*»). Спеціалізується на вивченні матеріальної культури кочових народів Великого Степу. Від 2004 р. активно співпрацює з Державним Археологічним музеєм у Варшаві (*Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie*), Інститутом тюркології Ягеллонського університету в Кракові (*Instytut Turkologii Uniwersytetu Jagiellońskiego*), Карачаєво-Черкеським державним університетом імені Умара Алієва (Росія), до 2014 р. – із Державним краєзнавчим музеєм у Донецьку (Україна).

Перша лекція розпочалася зі знайомства пані Анети з аудиторією. Відомий археолог одразу заявила, що мистецтво кочових народів слід обов'язково побачити, а тому без захоплюючої презентації лекція була б відверто нудною. Справді, хочу зазначити, що презентація виглядала чудово. Ми мали змогу на власні очі побачити велику кількість пам'яток матеріальної культури різних номадів, що дозволило повніше уявити їхній побут, звичаї, традиції, релігійні вірування. А цікаві та захоплюючі розповіді пані Анети надалі з голою занурили нас у світ кочовиків.

Перша лекція була присвячена впливу кочовиків на країни так званої Центрально-Східної Європи IV–XIII ст. Свою розповідь викладач розпочала із загальних відомостей про номадів. Вона зауважила, що майже все «найцивілізованіше» від IV ст. приходило в Європу зі Сходу і лише наприкінці доби Середньовіччя – із Заходу на Схід. Потім Анета Големб'ювська-Тобіаш плавно перейшла до оповіді про еволюцію культури кочових народів, зокрема гунів і тюрків. Студенти із захопленням слухали розповідь, маючи змогу завдяки презентації побачити на власні очі частинку старожитностей: зброю, коштовні прикраси, посуд, предмети побуту. Археолог відзначила, що мистецтво номадів зберігало нерозривний зв'язок з магією. Однією з його особливостей було виготовлення масок, тобто моделей обличчя людей, адже, як зауважила пані Анета, у тюрків існував своєрідний культ голови – вони навіть відливали образ обличчя своїх померлих родичів.

Польський археолог розповіла й про взаємозв'язки та взаємовпливи різних народів одні на одних. Наприклад, у Європі поширювалися прикраси із Західного Казахстану та Кавказу, а також відчувався вплив східно-римської культури. Загалом у мистецтві кочових народів набув поширення зооморфний стиль, згодом – поліхромний. Було багато прикрас, виготовлених із золота.

Студенти із захопленням слухали розповідь про пояси кочовиків, у яких, згідно з їхніми уявленнями, існувала душа кожного чоловіка. Ще в дитинстві хлопчик отримував пояс і мав зберігати його до кінця життя. Взагалі, тюрки вірять, що людина має близько 27-ми душ, які, так би мовити, «жили» в різних предметах щоденного побуту. Також професор розповіла про різновиди жертвоприношень, зокрема коней. З її слів, у тюркомовних народів його мали вбивати так, щоб не пролилася жодна крапля крові. Також пані Анета детально розказала й про особливості знайомої нам Черняхівської культури, носії якої прибули в наші землі зі Скандинавії через сучасну

Польщу. Ми змогли побачити, як виглядали прикраси, пряжки, сережки, фібули, костюми воїнів, лук, керамічні вироби.

Після короткої перерви відбулася друга лекція археолога, яка виявилася ще цікавішою за попередню, і яку з нетерпінням чекали всі присутні. Її тема – *«Половецькі баби як джерело до вивчення половецької культури XI–XIII ст.»*. Пані Анета змогла доступно і цікаво розповісти про культуру половців, зокрема, половецьких баб, адже є блискучим фахівцем з окресленої проблематики. Справді, за 80 хвилин ми зрозуміли, що Анета Голембовська-Тобіаш є справжнім «фанатиком» половецьких баб. Студенти отримали змогу побачити чимало слайдів з їхнім зображенням.

Як виявилось, дуже цікавим був сам процес виготовлення унікальних пам'яток половецької культури. Відомо, що на створення однієї такої баби потрібно було щонайменше півроку. Цікавий факт: оскільки баби мали висоту близько 2–3 метрів, то якщо дивлячися на них під різним кутом зору, можна побачити їхній, так би мовити, «різний вигляд».

Завдяки прослуханим лекціям, ми поповнили свій словниковий запас, оскільки почули чимало нових термінів. Наприклад, термін *«барбар»* означає камінь, у який, за віруваннями тюрків, вселяється душа померлого ворога. У номадів існувало повір'я: з каменю ти вийшов, у камінь перетворишся наприкінці свого життя.

На завершення пані Анета розповіла про стан археологічних студій на даний час та про свій особистий досвід у цій царині. На всі запитання польська дослідниця відповідала щиро і з усмішкою, чим завоювала неабияку прихильність аудиторії. Підсумовуючи, вона заохочувала нас також займатися археологічними дослідженнями та всім своїм викладацьким талантом намагалася показати, наскільки це цікаво.

Не зважаючи на те, що дві поспіль лекційні пари дещо виснажили нашу гостю, все ж таки після завершення пані Анета люб'язно погодилася відповісти й на деякі запитання, за що ми їй вельми вдячні.

– На Вашу думку, який стан археологічної науки на сьогоднішні?

– Із власного досвіду я можу сказати, що вона постійно розвивається. Ми зараз починаємо використовувати нові методи. Наприклад, учора вдалося зустрітися з фахівцем з геофізичних методів досліджень. Тобто археологічна наука поступово тягнеться до рівня максимального збереження на майбутнє досліджених об'єктів, чого, на жаль, раніше не було.

– Які труднощі у Вас виникали на археологічних розкопках?

– Ви знаєте, головна проблема археологів – це гроші, фінансові витрати на дослідження. Також потрібні кошти для опрацювання матеріалу, введення його в науковий обіг. Проте хочу сказати, що люди завжди зацікавлені в цих студіях. Я знаходила чимало волонтерів, які захоплювалися можливістю працювати на чудових пам'ятках з прекрасними артефактами просто так, без оплати. Тобто найбільша проблема – це фінанси, необхідні для забезпечення хоча б мінімальних потреб людей, які прагнуть брати участь у археологічних розкопках.

– Ви вже працювали в Україні? Коли і за яких обставин це було? Що Ви тут досліджували?

– Я працювала 12 років на території Донеччини, від поясу Сіверського Дінця, тобто в лісостепі, вздовж Приазов'я, тому цю область добре знаю. Але коли, на превеликий жаль, почалася війна, я «переселилася» на Північний Кавказ і зараз головно працюю там, досліджую кам'яне і наскельне мистецтво. Я сподіваюся, ситуація на Донеччині владнається і в мене ще буде можливість повернутися туди.

– **Що роблять зі знайденими під час розкопок речами?**

– Частину знахідок треба помити, записати до польових інвентарів, а потім це все ми здаємо в музей, де починається інша робота з ними, втім, реконструкція. Зазвичай, я малюю, фотографую, клею, тобто займаюся лише такими основними реконструкціями.

– **На Вашу думку, чим відрізняються студенти нашого університету від студентів чеських університетів?**

– Студенти вашого університету, здається, більше зацікавлені в цих дослідженнях. Я дуже люблю перебувати в Україні, спілкуватися з людьми. Відчувається, що коли вже хтось іде в русло науки, то стає абсолютним її фаном. Я завжди з великим задоволенням працюю з українськими та російськими археологами, особливо з молодими спеціалістами.

– **Професія історика, на Вашу думку, престижна в даний час?**

– Я скажу так: інтелектуально, напевно, так, адже вивчення історії дуже розширює погляди на життя, на те, що було і що буде. Для нас це дуже важливо. Історія – це, можна сказати, основна наука, яку використовують і етнографи, і археологи. Вона дуже потрібна. Але знову ж таки, часто виникає фінансова проблема. Людина, яка справді захоче піти дійсно етичним шляхом розвитку і примноження науки, ніколи не буде матеріально дуже заможною, зате буде багатою інтелектуально, морально, духовно.

– **Ви були однією з організаторів конференції серії *Colloquia Russica* в Чехії. В якому форматі вона проходила?**

– Це була класична конференція тривалістю три з половиною дні, під час якої учасники виступали з різними темами, брали участь у дискусіях. *Colloquia Russica* пропонує чудову ідею, спрямовану на об'єднання молодих учених із уже досвіченими дослідниками. Ми намагаємося уникнути розмежувань за віком і навпаки хочемо, щоб вони об'єднувалися, адже з таких поєднань потім постають чудові проекти.

– **Чого Ви побажаєте нашим студентам?**

– Дорогі студенти, я бажаю, щоб ви побільше займалися археологією! [сміється. – М. В.]

Розмову вела Марія Веркалець

Середньовічна мініатюра – не ілюстрація до документа, а сам документ

За традицією, започаткованою 2016 року Центром медієвістичних студій, 23 травня 2017 р. для всіх бажаючих відбулася лекція запрошеного білоруського вченого, докторанта Білоруського державного університету в Мінську Олексія Мартинюка. Тема лекції – *«Історія Великого князівства Литовського і Королівства Польського в мініатюрах Лицевого літописного зведення XVI ст.»*.

Олексій Мартинюк (народився 8 травня 1972 р. в місті Мінську, Білорусь) – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історико-культурної спадщини Білорусі Республіканського інституту вищої школи, докторант Білоруського національного університету в Мінську. Закінчив Рурський університет у місті Бохум (Німеччина), де й захистив дисертацію на тему середньовічної мініатюри як джерела з історії Монгольської імперії та держав-спадкоємиць XIII–XVI ст. У даний час цікавиться історією Східної Європи доби Середньовіччя, німецько-балтійськими зв'язками, візуальними джерелами та історичною географією. Автор трьох монографій та понад 50 інших наукових публікацій.

Олексій Мартинюк підготував для слухачів красиву презентацію з десятками цікавих мініатюр для наочної оцінки історії Великого князівства Литовського і Польського Королівства. Доповідь лектора розпочалася із загальної інформації про *Лицеве літописне зведення*, створеного в 70-х рр. XVI ст. при дворі московського царя Івана Грозного. Як виявляється, у науці досі точиться дискусія з приводу того, чи помітки, зроблені на полях зведення, належать особисто цареві, чи ні.

Звід складається з декількох розділів, присвячених різній тематиці. До прикладу, третій розділ розповідає про загальну (всесвітню) історію, а сьомий відображає руську минувшину 1114–1157 рр. До наукового обігу джерело ввів наприкінці XIX – на початку XX ст. російський дослідник Д. Пресняков. Специфіка літописного зведення полягає у великій кількості ілюстративного матеріалу кількістю близько 17 тисяч мініатюр. О. Мартинюк виокремив найбільш інформативні та цікаві для студентів, які продемонстрував у своїй презентації. На них усі могли побачити сцени страти, відображені, що цікаво, на відміну від європейських середньовічних ілюстрацій, без єдиної краплі крові. Ілюстрації відтворювали також спорудження оборонної стіни, озброєння армії, сцени боїв. На одній з мініатюр відоме перше для Східної Європи зображення лижів, дуже схожих до сучасних моделей. Серед ілюстрацій ми побачили й знамените Льодове побоїще, інша назва якого – битва на Чудському озері, датоване 5 квітня 1242 р.

Цікавою є мініатюра хрещення Стефана Пермського, на якій відтворено реалії язичницьких уявлень середньовічного населення. Специфічним на цій ілюстрації є зображення диявола, який втікає з уже охрещеної землі. О. Мартинюк звернув свою увагу й проблемі дослідження цих мініатюр, адже в переважній більшості випадків усе, що зображалося, мало вигляд «не так як було, а як повинно було бути», тобто часто спотворено, перекручено, не зовсім правдиво. У будь-якому разі ці проблеми не зменшують інформативність та важливість змісту мініатюр. «Середньовічна мініатюра – не ілюстрація до документа, а сам документ», – резюмував білоруський лектор. На запитання чи можемо ми при написанні якоїсь наукової роботи опиратися на ілюстрації, він відповів ствердно, але звернув увагу на потребу зіставляти все з іншими мініатюрами та корпусом писемних джерел.

У розділі зведення, присвяченому литовській історії, перша ж мініатюра відтворює сцену вбивства заколотниками князя Міндовга 1263 р. Також є зображення страти Ольгердом віленських мучеників 1347 р. На одній з ілюстрацій показано весілля майбутнього польського короля Ягайла та Ядвіги, де остання, попри 12-річний на час заміжжя вік, показана дорослою жінкою, майже ровесницею свого чоловіка. Особливістю зведення було зображення литовських правителів нижчими за рангом порівняно до, зокрема, московських. До прикладу, це помітно в мініатюрі сімейства Гедиміновичів.

На завершення лекції О. Мартинюк сказав, що насправді по-хорошому заздрить нам. «Інколи я думаю про те, як було б класно повернутися у свою молодість, послухати лекцію професора, а потім за чашкою кави в кафе покритикувати її». Лектор не без долі іронії каже, що поділяє всіх людей на істориків та всіх інших. «Наша професія, – каже він, – є дуже цікавою. Я щасливий, що заробляю собі на життя, розказуючи про середньовічних рицарів. Для вас існує зараз велика кількість можливостей реалізувати

себе, бо в наш час такого не було. Єдине, що вам потрібно робити – це бігти швидше від ваших однолітків». З приводу цього О. Мартинюк розповів анекдот: «Два мисливці полюють на ведмедя, однак щось пішло не так, гвинтівки дали збій, і вже тепер не вони ганяються на ведмедем, а він – за ними. Тоді, біжучи, один мисливець питає іншого: “Навіщо ми втікаємо, адже ж він усе одно нас з’їсть”. Натомість інший йому відповідає: “Мені не потрібно бігти швидше за ведмедя, треба бігти швидше за тебе”».

Ця хвилинка гумору під завершення лекції неабияк підбадьорила студентів. Закінчив лекцію вчений словами: «Треба починати працювати тут і зараз, бо часу на роздуми немає!».

І врешті решт, наші студенти мали можливість поспілкуватися з білоруським науковцем особисто. Такою нагодою вирішила скористатися і я, тому й розпитала Олексія Мартинюка про життя та його професію трохи більше.

– Будучи студентом, Ви уявляли, що побудуєте собі таку блискучу кар’єру науковця?

– Ні, не думав. Бо як тоді, так і зараз у нас та й, загалом, у європейських університетах, мало хто працює над ознайомленням студента з перспективою його професії, поясненням, як він може заробляти гроші своєю головою. Я недаремно намагався продемонструвати вам, які можливості існують, бо сам випробовував їх часом методом випадковості, пробував, і в мене чимало вдавалося. Зараз я бачу, що студентів треба вчити не тільки спеціальності, але й також її практичному функціонуванню у світі науки, адже це дуже важливо.

– Хто Вас надихнув зайнятися історією?

– Коли мені було шість років, тато подарував монографію про війну 1812 року в Росії, на якій я зіпсував свій зір, але з тих пір зрозумів, що історія – це моє. Це була хороша наукова не адаптована для дітей монографія.

– Які теми дослідження Вас цікавлять?

– Я зараз вивчаю контакти східнослов’янського й німецького світів доби Середньовіччя, зокрема Лівонію, Новгород, Псков, землі Галицько-Волинського князівства, захід і північ Білорусії. Також цікавлюся візуальними джерелами.

– Чи важко працювати в архівах?

– Це залежить від теми дослідження. Бо якщо ми говоримо про XIII–XIV ст., то більша частина джерел опублікована, а відтак – зростає значення архівних документів періоду XV–XVI ст. Насправді, це дуже цікава робота, однак до неї треба ретельно готуватися. Для того, щоби прийти в архів, уже слід прочитати великий обсяг інформації, уважно її осмислити, щоб не пропустити чогось важливого.

– Чи часто Ви відвідуєте Україну?

– Я виступав на різноманітних конференціях неодноразово, хоча з лекцією – вперше.

– Чого побажаєте нашим студентам?

– Треба працювати, багато працювати і в жодному разі не здаватися.

Розмову вела Мар’яна Федорчак

Сербський професор про чернігівського князя

У рамках проведення впродовж 23–27 травня 2017 р. Центром медієвістичних студій своєрідного тижня медієвістики 24 травня для студентів-істориків і всіх бажаючих відбулася лекція Дюра Гарді – спеціально запрошеного до Івано-Франківська сербського професора Філософського факультету Університету міста Новий Сад.

Дюра Гарді (народився 19 грудня 1971 р. у місті Врбас, Республіка Югославія) – відомий сербський історик; 1996 р. – випускник Філософського факультету Університету міста Новий Сад (Сербія), автор монографій *«Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма: студија о државно-правном положају Галиче и Галичко-Волинске кнежевине до 1264 године»* («Спадкоємці Києва: між королівською короною і татарським ярмом: дослідження державно-правового статусу Галицького і Галицько-Волинського князівства до 1264 року», 2002) та *«Drugeti, povest o isponi i radi porodice pratilaca anžijskih kraljeva»* («Другети. Історія злету і падіння сімейства послідовників Анжуйських королів», 2013).

На початку лекції професор познайомився зі студентами, яким одразу сподобався завдяки своїй харизмі та чудовій дикції. Хоча Дюра – сербський історик, він чудово розмовляв українською мовою, тому лекція виявилася доступною і легко сприймалася. Унікальність лекції була в її темі, присвяченій постаті колишнього галицького князя, племінника короля Данила Романовича – Ростислава Михайловича. Це дуже всіх здивувало, оскільки сербський вчений, як виявилось, вивчає нашу історію. Першою ж фразою лектор одразу всіх заінтригував, сказавши: «Ростислав Михайлович – це чернігівський князь, який був ще й царем». Студенти з нетерпінням хотіли отримати роз'яснення, однак лектор вирішив залишити коментар про це «на десерт».

Із лекційного матеріалу всім одразу стало зрозумілим, що ми багато чого про Ростислава Михайловича просто не знали. Пан Дюра навіть пожартував: «Будете мені допомагати, адже ви, як справжні історики, знаєте про князя Ростислава, можливо, навіть більше за мене». Протягом лекції професор ставив студентам різні запитання, водночас повідомляв чимало цікавих фактів з вітчизняної історії – досі нікому не відомих.

Лекція проходила у формі нарису життя та діяльності відомого князя. Д. Гарді докладно розказав нам біографію Ростислава Михайловича і, слід зауважити, інформацій про окремі аспекти життя князя немає навіть в інтернеті (де, зазвичай, студентство знаходить відповіді на всі запитання). Ще на початку заняття професор зауважив, що під час дослідження цієї постаті виникли серйозні проблеми з джерелами. У князів Ростислава і його батька Михайла Всеволодовича не було особистих літописців. Уперше про Ростислава Михайловича згадував так званий *«Галицько-Волинський літопис»*, у якому занотована цікава розповідь про перемогу над Данилом Романовичем чернігівських володарів 1235 р., після чого галичани покликали їх до себе. Професор також зазначив, що існує припущення про більшу любов мешканців літописного Галича саме до князя Ростислава Михайловича, а не Данила Романовича, якого боялись.

Не менш ексклюзивною для студентів була думка Д. Гарді про ймовірну незаконнонародженість Данила і Василька Романовичів, адже другий шлюб їхнього батька, вочевидь, за життя першої дружини Преслави Рюриківни, не мав єпископського благословення. Втім, на даний час це питання залишається відкритим. Натомість князь Ростислав був законнонародженим онуком Романа Мстиславовича, що додавало йому переваги в боротьбі за галицький престол.

Важливу увагу сербський викладач приділив вивченню зовнішньої політики Ростислава Михайловича та його дипломатичних відносин із різними країнами. Відомо, зокрема, що угорський король Бела IV віддав за нього свою дочку Анну, щоб так підсилити своє право на галицький престол. Однак у тривалій боротьбі між ворогуючими сторонами все ж таки переміг Данило Романович.

Важливою сторінкою зовнішньої політики колишнього чернігівського і галицького князя були династичні шлюби його доньок. Так, Кунігунда 1261 р. вийшла заміж за чеського короля Пшемисла II Оттокара, котрий після цього шлюбу став найсильнішим володарем Центральної Європи. Не менш важливу роль у розвитку дипломатичних відносин і взагалі в житті Ростислава Михайловича відіграв шлюб його іншої доньки – Анни з болгарським царем Михайлом II Асенем, а згодом – Коломаном.

Його зяті були слабкими і фактично перебували під протекторатом тестя. Саме за таких обставин Ростислав Михайлович став титулуватися болгарським царем, що чітко підтверджено документами «*dux Galicia, imperator Bulgarorum*». Так ми отримали відповідь на важливе питання, чого чекали ще від початку лекції.

Наприкінці заняття від студентів прозвучало запитання щодо часу й обставин смерті Ростислава Михайловича. Професор відверто зізнався, що це залишається загадкою і для нього. Під 1264 р. є згадка про те, що князя Ростислава вже не було в живих. Д. Гарді висуває припущення про смерть князя 1262 р.

Розповідь лектора супроводжувала цікава презентація. Протягом усієї лекції тривав активний діалог з аудиторією. Пан Дюра охоче відповідав на запитання студентів. Він швидко завоював їхню прихильність, адже протягом відведеного часу багато жартував та активно жестикулював. Цікава й пізнавальна лекція залишила незабутні враження. Професор Дюра Гарді дав можливість побачити постать Ростислава Михайловича зовсім по-іншому, ніж це було досі.

Після лекції студенти безпосередньо поспілкувалися з відомим ученим і задали йому низку запитань.

– **Чому Ви вирішили стати істориком?**

– Найперше скажу, що я не любив математики, але любив історію [сміється. – М. В.]. Мій родич працював учителем історії в школі. В нього було дуже багато історичних книг і я, коли ще був малим, читав їх. Так усе й почалося.

– **Ви добре вчилися?**

– Ну, тут потрібно, щоб уже інші говорили про те, як я вчився. Про себе я можу сказати, що був добрим студентом, якого дуже цікавила історія.

– **Чому Ви зацікавилися постаттю князя Ростислава Михайловича?**

– Я писав свою кандидатську роботу про дипломатичні відносини Галицько-Волинської Русі з Угорщиною та іншими країнами і, працюючи з різними джерелами та працями, я побачив, що постать Ростислава Михайловича непересічна. Але в той час у мене не було змоги вивчати його життя та діяльність, оскільки паралельно я займався дослідженням радше історії Угорщини і Сербії. От зараз маю можливість писати про Ростислава Михайловича, мені це дуже подобається.

– **На Вашу думку, професія історика може бути прибутковою?**

– Я думаю, що ні. Навіть своїм студентам неодноразово кажу, коли проводжу лекції, що бути істориком – це дар та привілей. Це надзвичайна дисципліна, а особливо медієвістика. Середні віки є дуже цікавим періодом, але важким. Та й узагалі, історія – це важка й серйозна наука. Людина, яка хоче бути істориком, мусить мати велику любов до цього та широку ерудицію. Щодо грошей, то в сучасному світі вони приходять дуже швидко, а історія – це не швидка дисципліна, тут треба читати, писати, досліджувати. Тобто це можуть робити лише ті, які справді люблять історію як науку.

– **Як Ви думаєте, якими критеріями повинен володіти історик, щоб стати успішним науковцем?**

– Він має бути оригінальним. Історія, як і медицина, біологія чи фізика: не треба говорити і писати те, що вже відомо, треба досліджувати щось нове, оригінальне, те, про що ніхто ще не писав.

- **А чи може історик об’єктивно висвітлювати історію, на Ваш погляд?**
- На мою думку, може. «Sine ira et studio» («без гніву і пристрасті») – так казав Тацит. Історія – це об’єктивна наука, але все залежить від того, якими методами ви користуватиметеся і яких концепцій дотримуватиметеся.
- **Ви вперше в Україні чи, можливо, бували вже в нас?**
- Так, я бував уже в Україні. Я не читав лекцій, але був на конференціях у Львові, Києві, в Карпатах. І я хочу сказати, що українська мова є дуже гарною. Мені дуже подобається Україна, особливо Галичина. Для мене Галичина краща, ніж, наприклад, Київ.
- **І на завершення, чого Ви хочете побажати нашим студентам?**
- Дорогі студенти, читайте книги, побільше читайте і розвивайтеся!

Розмову вела Марія Веркалець

НАУКОВА ХРОНІКА

Ірина Тимар (Івано-Франківськ, Україна)

ЗВІТ З VII-ї МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ *COLLOQUIA RUSSICA* «РУСЬ І СВІТ КОЧІВНИКІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА IX–XVI ст.)»

23–26 листопада 2016 р. на базі Філософського факультету Західночеського університету в місті Пльзень відбулася VII-ма Міжнародна наукова конференція серії *Colloquia Russica*. Головним організатором, як і у всіх попередніх випадках, став Інститут історії Ягеллонського університету в Кракові, зокрема ад'юнкт кафедри історії Східної Європи, доктор Віталій Нагірний. До активної співпраці також долучився Центр медієвістичних студій кафедри всесвітньої історії Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» на чолі з доктором історичних наук, професором Мирославом Волощуком (Івано-Франківськ, Україна).

Проблематика зустрічі стосувалася взаємовідносин Русі зі степовими кочівниками впродовж IX–XVI ст. Широкий спектр питань забезпечив присутність спеціалістів у галузях історії, археології та лінгвістики. На конференцію прибули науковці з 10 країн. Розширила географію попередніх зустрічей за межі слов'янської Європи участь студентів та докторантів з Ісландії та Туреччини.

Розпочалася конференція з офіційного привітання учасників деканом Філософського факультету Західночеського університету доктором Павлом Важекою і продеканом Інституту історії Ягеллонського університету професором Станіславом Срокою. Відтак, вступну лекцію про зв'язок половецьких та руських імен виголосив член-кореспондент Російської академії наук з Москви Федір Успенський.

Після невеликої перерви розпочалися панельні виступи учасників та обговорення. Реферати першого дня стосувалися, головню, взаємин Русі з кочівниками домонгольського періоду – хазарів, берендеїв, печенігів та половців. Класично, через насичений графік та значну кількість виступів, дискусії не припинялися навіть під час перерв між засіданнями, а обмін думками і рекомендаціями продовжувався в неофіційній атмосфері. Яскраву полеміку і цікаві запитання викликали дебати про образ половців у руських літописах між професором Федором Успенським та Анетою Големб'ювською-Тобіаш (Пльзень, Чехія). Неоднозначність висновків на тлі «конфліктності» свідчень писемних джерел та археології продемонструвала доречність частішого проведення міждисциплінарних конференцій схожого стибу для поступового відходу від одностороннього дослідження історії.

Другий день зібрання продовжився виступами і дискусіями про половецько-руські контакти та розглядом проблем так званого «Золотоординського періоду» в історії Русі. Кульмінацією стала лекція наукового співробітника Інституту історії АН Республіки Татарстан Романа Хаутали на тему: «Руські літописи про релігійну політику хана Узбека і його відносини з князівствами Північно-Східної Русі». Завершився робочий день конференції відвіданням учасниками Музею пивоваріння міста Пльзень, де

гості мали можливість простежити весь процес приготування напою і навіть скуштувати кухоль автентичного місцевого пива.

Третій день конференції відзначився жвавими дебатами між професором Вищої школи економіки в Москві Ігорем Данилевським та Романом Хауталою навколо теми про образ монголо-татар зі сторінок руських літописів. Відверте захоплення викликала лекція археолога з Казані Світлани Валіуліної, присвячена результатам десятилітніх розкопок ногайського міста Торецьке. Після всіх запланованих виступів та дискусій обговорення та обмін питаннями продовжилися під час вечірньої культурної програми.

Останнього дня VII-ї Міжнародної наукової конференції серії *Colloquia Russica* науковцям випала нагода презентувати та ознайомитися з найновішими виданнями монографій та часописів з історії Русі. Такий формат дозволив не лише дізнатися про новинки наукової літератури, а й, можливо, одержати в подарунок авторський примірник.

Завершилася конференція подякою від заступника декана Філософського факультету Західночеського університету Миколи Дем'янчука, котрий висловив своє зацікавлення і подальшу підтримку в розвитку подібних міжнародних наукових проєктів. Варто додати, що за сім років результати роботи *Colloquia Russica* засвідчують не лише потужний поступ у розвитку студій з історії Русі, а й наявність великої кількості досі не досліджених проблем.

Проведення наступної, VIII-ї Міжнародної наукової конференції серії *Colloquia Russica* заплановане на 15–18 листопада 2017 р. Місцем проведення обрано Український католицький університет у місті Львові (Україна), тематикою – релігійні вірування в історії Русі.

Ірина Санига (Івано-Франківськ, Україна)

ЗВІТ З МІЖНАРОДНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ *COLLOQUIA RUSSICA* (SERIES II) «СЕРЕДНЬОВІЧНА РУСЬ: ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЇ»

Упродовж 25–27 травня 2017 р. на базу Центру медієвістичних студій кафедри всесвітньої історії Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» в Івано-Франківську, а також Національного заповідника «*Давній Галич*» відбулась Міжнародна конференція серії *Colloquia Russica, Series II*, присвячена проблематиці термінології середньовічної Русі. У ній взяли участь науковці з 20-ти наукових інституцій восьми країн Європи (Білорусь, Росія, Сербія, Словаччина, Польща, Угорщина, Україна, Чехія). Ініціаторами і головними організаторами даної конференції виступили директор Центру медієвістичних студій, професор кафедри всесвітньої історії Мирослав Волощук і доктор наук Інституту історії Ягеллонського університету Віталій Нагірний. До організації заходу в найактивніший спосіб долучився Студентський Сенат ДВНЗ «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*».

Розпочалася конференція з вітальних слів запрошених гостей, зокрема проректора Сергія Шарина, декана Факультету історії, політології і міжнародних

відносин Миколи Кугутяка, начальника департаменту освіти Івано-Франківської області Віктора Кимаковича, голови Судентського Сенату ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» Івана Креховецького, директора Центру медієвістичних студій Мирослава Волощука, а також, від імені керівництва Інституту історії Ягеллонського університету, – Віталія Нагірного.

Після невеликої перерви на каву виступали науковці, з яких першим був завідувач кафедри історії Середніх віків і візантиністки Львівського національного університету імені Івана Франка, професор Леонтій Войтович з темою «Проблема історичної термінології середньовічної Русі: дружина, держава, феодалізм, князівство, волость, лен, кормління, вотчина». У виступі другого доповідача – доцента історичного факультету Білоруського державного університету Степана Цямушева йшлося про термінологію феодальної або політичної роздробленості Русі. Незважаючи на озвучення виступу білоруською, він був усім зрозумілий та надзвичайно цікавий. Своєю постановкою проблеми автор викликав жваву дискусію. Не менш цікавим став виступ доктора історичних наук, провідного спеціаліста Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук у Санкт-Петербурзі Олександра Мусіна на тему коректного термінологічного сприйняття різних ментально і з погляду матеріальної культури земель Русі.

Друга секція розпочалася з доповіді білоруського вченого Олексія Мартинюка, присяченої «осьовому часові» в історії Русі. Третю секцію склали лекції професорів Дюри Гарді, Мартіна Гомзи (текст зачитав М. Волощук), Норберта Міки. Зацікавити всіх присутніх темою «Титули руських князів удільного періоду у візантійських нарративах: архон, філарх, дієпон, гегемон» вдалося Ользі Козачок. Окремий інтерес викликали виступи професора Олександра Головка з Києва та Василя Петрика зі Львова.

Наступна секція складалася з виступів професорів Ігора Сkochиляса зі Львова (зачитав Юрій Довган) і Даріуша Домбровського з Бидгощі (Польща), а також Євгена Ромінського з Києва. Теми їхніх доповідей перегукувалися, чудово доповнювали одна одну. Закінчився перший день наукової конференції тематичною пішохідною екскурсією «Станіславська фортеця», підготовленою для наших гостей російською і англійською мовами Андрієм Носенком і Остапом Кардашем.

26 травня засідання Міжнародної наукової конференції переїхало до літописного Галича, де наших гостей чекало симало сюрпризів. Обговорення виступів відбувалося на базі Національного заповідника «Давній Галич», від керівництва якого вітальне слово тримав заступник директора Семен Побуцький. Першим серед чотирьох доповідачів з темою «Галицьке князівство чи держава Ростиславовичів?» виступив Віталій Нагірний. Цей, як і виступи Андрія Федорука з Чернівців та Мирослава Волощука й Андрія Стасюка з Івано-Франківська, торкалися термінології історії давнього Галича. Після виступів науковці взяли участь у пішохідній екскурсії «Слідами Ростиславовичів та Романовичів», яку провели Ігор Коваль та А. Стасюк. Згодом на наших гостей чекала участь у історичній реконструкції середньовічної галицької кухні, вони мали нагоду постріляти з лука, відчутти на собі справжній дух місцевої минувшини. Також науковці відвідали церкву Св. Пантелеймона XII ст. у с. Шевченкове, де зацікавилися

залишеними на її стінах графіті та інскульптами, а також потрапили до церкви Різдва Христового в Галичі.

Третій день конференції пройшов у Будинку вчених ДВНЗ *«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»* в Івано-Франківську. Окрім виступів, наприкінці конференції за традицією відбулася презентація найновіших видань з історії Русі, частина з яких поповнила фонд Наукової бібліотеки університету.

Завершальне слово взяв ректор, професор Ігор Цепенда, який подякував усім за участь у конференції та побажав подальшої продуктивної роботи.

Автори

Буковська Наталія – магістрант I курсу Виділу індивідуальних гуманітарних студій Ягеллонського університету (Краків, Польща). Сфера наукових інтересів – пізньоримське та візантійське мистецтво і культура.

Веркалець Марія – студентка II курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна).

Гусак Андрій – магістрант II курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Україна). Наукові зацікавлення – історія міста Сатанів, графіті церкви Святого Пантелеймона XII ст. у Галичі.

Дем'янів Юрій – студент IV курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Досліджує історію кінематографа в Російській імперії на рубежі XIX–XX ст.

Емінова Аділе – студентка III курсу спеціальності «Історія» Літературного факультету Стамбульського університету 29 травня (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye). Наукові інтереси – історія Кримського ханства.

Кардаш Остап – магістрант V курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Цікавиться кельтськими старожитностями ранньосередньовічної Європи, християнізаційними процесами, місіонерською діяльністю католицьких ченців у так званій «Молодшій Європі» VI–IX ст.

Качор Каміль – студент V курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Наукові зацікавлення – українсько-польські відносини наприкінці XVI – у першій половині XVII ст., військова історія українського козацтва, біографія гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

Кіорсак Владислав – студент IV курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Україна). Сфера наукових інтересів – Давньоскандинавська писемність, русько-скандинавські відносини, генеза Руської держави.

Куляк Іванна – студентка IV курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний

університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Досліджує пізньоантичні та ранньосередньовічні єретичні рухи IV–VI ст.

Сагайдачна Катерина – студентка IV курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Вивчає становище українців у післявоєнній Чехо-Словацькій республіці 1945–1989 рр.

Саніга Ірина – студентка III курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна).

Сомова Валерія – студентка V курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Досліджує політику династії Габсбургів у Чехії та Угорщині XVI ст.

Тимар Ірина – аспірант IV курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Вивчає польсько-половецькі відносини XI–XIV ст., образ половця на сторінках польських писемних джерел доби Середньовіччя.

Федорчак Мар'яна – студентка III курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна).

Ферков Клаудія-Штефанія – студентка III курсу факультету історії та міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу Ужгородський національний університет (Україна). Вивчає радянську політику щодо історичних конфесій Закарпаття, з особливим акцентом на становище Реформатської (кальвіністської) та Римо-католицької церков у роки «радянзації» Закарпаття.

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	3
ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ	
<i>Каміль Качор (Краків, Польща). Військове мистецтво козаків в описі Гійома Левасера де Боплана</i>	5
<i>Гусак Андрій (Галич – Львів, Україна). Сатанів: сторінки історії</i>	12
<i>Сагайдачна Катерина (Івано-Франківськ, Україна). Культурно-освітня і наукова діяльність українців у Чехо-Словацькій республіці (1918–1939 рр.)</i>	22
<i>Ферков Клаудія-Штефанія (Ужгород, Україна). Закарпатська реформатська церква у перші повоєнні роки (1944–1947 рр.)</i>	28
STUDIA MEDIAEVALIA	
<i>Куляк Іванна (Івано-Франківськ, Україна). Суть вчення та поширення єресі Пелагія</i>	34
<i>Кардаш Остап (Івано-Франківськ, Україна). Конфлікт архієпископа Боніфація з ірландсько-франкським чернецтвом в епістолярних джерелах першої половини VIII ст.</i>	41
<i>Кіорсак Владислав (Львів, Україна). Русь в уявленнях давніх скандинавів</i>	51
<i>Емінова Аділе (Стамбул, Туреччина). Союз Івана III і Менглі Герая проти Золотої Орди</i>	57
СТОРІНКИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ	
<i>Буковська Наталія (Краків, Польща). Мініатюра Розп’яття з Тетраєвангелія Анастасія Кримковича</i>	64
<i>Сомова Валерія (Івано-Франківськ, Україна). Королівства Угорщина та Чехія під владою Габсбургів у 30–40-х роках XVI ст.</i>	71
<i>Дем’янів Юрій (Івано-Франківськ, Україна). Кіно в Російській імперії</i>	81

ІНТЕРВ'Ю З ІСТОРИКОМ

Санига Ірина (Івано-Франківськ, Україна). Деякі цікаві відомості про життя та погляди викладачів-істориків Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна) **88**

*Веркалець Марія, Федорчак Мар'яна, Санига Ірина (Івано-Франківськ, Україна). Дещо про лекції на запрошення *Centrum studiorum mediaevalium* та тиждень медієвістики у стінах Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»* **93**

НАУКОВА ХРОНІКА

*Тимар Ірина (Івано-Франківськ, Україна). Звіт з VII-ї Міжнародної наукової конференції *Colloquia Russica* «Русь і світ кочівників (друга половина IX–XVI ст.)»* **104**

*Санига Ірина (Івано-Франківськ, Україна). Звіт з Міжнародної конференції *Colloquia Russica (Series II)* «Середньовічна Русь: проблеми термінології»* **105**

АВТОРИ **108**

ЗМІСТ **110**

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЛИСТ

Факультет історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (місто Івано-Франківськ) приймає статті до ювілейного десятого випуску наукового журналу «*Студентські історичні зошити*», проблематика якого охоплюватиме актуальні питання історії і етнології.

Наукові статті повинні мати такі необхідні елементи:

1. загальна постановка проблеми, її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
2. аналіз найновіших досліджень і публікацій, на які опирається автор;
3. формулювання мети статті (постановка завдань);
4. виділення найважливіших не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття;
5. виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
6. висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямі.

Матеріали необхідно надіслати до **31 березня 2018 р.** за адресами: myrkomurko79@gmail.com (відповідальний секретар – **Мирослав Михайлович Волощук**) та ostar.kardash@gmail.com (магістрант Факультету історії, політології і міжнародних відносин – **Остан Кардаш**) або ж подати на диску разом з одним видруктованим примірником статті (міжрядковий інтервал – 1,5; поля: ліве – 30 мм, верхнє, нижнє та праве – 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 14) обсягом 8–10 сторінок. Мова публікації – українська. Поклики слід здійснювати в автоматичному режимі за порядком появи, а їх список подавати в кінці тексту згідно з вимогами ДАК України.

Наприклад:

У тексті: Серед найбільш вагомих робіт – монографія російського вченого А. Насонова, який, завдяки ретельному вивченню літописання, на наш погляд, цілком аргументовано довів, що самє поняття «Русь», чи «Русская земля» на захід від Києва простягалось не далі меж верхніх течій Горині та Збруча¹.

У списку літератури:

¹ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства: историко-географическое исследование. Монголы и Русь: история татарской политики на Руси / А. Насонов. – СПб. : Алетей, 2002. – С. 28.

Статті для публікації потрібно подавати з анотаціями (по 5–7 речень кожна) та ключовими словами українською і англійською мовами. Також необхідно вказати УДК статті.

До матеріалів просимо додати авторську довідку (прізвище, ім'я, по батькові, місце та рік навчання, сфера наукових інтересів) та рекомендацію наукового керівника.

Матеріали публікації надсилати **за адресою:**

Факультет історії, політології і міжнародних відносин

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

вул. Шевченка, 57

м. Івано-Франківськ

Україна, 76025

Контактні телефони: +30506651069, +30981204650, +30966090922

*З повагою
редакційна рада*

Наукове видання

**Студентські історичні зошити
2017. Вип. 9.**

Збірник студентських наукових праць

Літературне редагування
і верстка
Обкладинка

*М. М. Волощук, Г. Ю. Пославська
О. Кардаш*